

KÖYE DÖNÜŞ PROJESİ

ODAK GRUP ÇALIŞMA RAPORU

Hazırlayanlar: Prof. Dr. Oğuz Oyan, Prof. Dr. Melih Ersoy, Doç. Dr. Çağatay Keskinok, Doç. Dr. H. Tarık Şengül, Dr. Galip Yalman

I. GİRİŞ

GAP İdaresi ile Türk Sosyal Bilimler Derneği arasında Şubat 2001 de imzalanan proje kapsamında, Derneğimiz tarafından İdareye sunulan ve Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Köye Dönüş Ve Rehabilitasyon İçin Alt-Bölge Gelişme Planı Hazırlama Projesi için hazırlanan iş programında (A1) olarak adlandırılan aşamada yapılacak işler aşağıda aktarıldığı biçimde tanımlanmıştır:

Yapılacak Çalışma: Halen araştırma kapsamındaki il merkezleri ve gerektiğinde bazı ilçe merkezlerinde yaşayan ve köye dönme isteklerini ilgili idari makamlara bildiren kesim üzerinde belirli bir örneklem üzerinden belirlenecek hanelerle yüzyüze odak gruplar halinde görüşülerek aşağıdaki konularda bilgi toplanacak, toplanan veriler derlenecek, analiz edilecek ve bir rapor haline getirilerek geri dönüşün sosyal fizibilitesi ve gerçekleşme koşulları belirlenecektir. Bu aşamada geri dönebilecek yerleşmelere ilişkin ön belirleme yapılacaktır. Bilgi toplanacak konular şunlardır:

- *Hanelerin demografik yapısı*
- *Hanelerin sosyo-ekonomik nitelikleri*
- *Göç edilen yerle bütünleşme düzeyi*
- *Geri dönüşe yönelik eğilim ve tercihler*
- *Geri dönüş koşulları*

Bu çerçevede (A1) aşamasına ilişkin olarak yapılan araştırma ve bu araştırma sonucu ulaşılan bulgular aşağıda sunulmaktadır.

I. 1. Araştırma Ekibi

Prof.Dr. Oğuz Oyan, Prof.Dr. Melih Ersoy, Doç.Dr. H.Çağatay Keskinok, Doç.Dr. H.Tarık Şengül, Dr. Galip Yalman, Y.Şehir Plancısı Remzi Sönmez ve Şehir Plancısı Erdal Kurttaş başkanlığında oluşturulan çalışma grupları ODTÜ Sosyoloji, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Şehir ve Bölge Planlama ile İşletme Bölümlerinden mezun olan ve ODTÜ ve Bilkent üniversitelerinde çeşitli lisansüstü/doktora programlarına kayıtlı bir grup araştırmacıyla birlikte 19 Şubat 2001- 1 Mart 2001 tarihleri arasında proje kapsamındaki illeri ve bu illere bağlı göç alan bazı ilçeleri ziyaret ederek, ilgili illerin valileri, vali yardımcıları, kaymakamları, belediye başkanları ve ilgili hizmet birimleri müdürleri ile görüşmüşler ve odak grup çalışmalarını tamamlamışlardır.

I. 2. Odak Grup Çalışmasının Yürütüldüğü Kent Merkezleri ve Örneklemin Mekansal Dağılımı

Çalışma grupları, A1 aşaması kapsamında Batman, Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli, Van il merkezleri ile Batman/Gercüş,

Bingöl/ Genç, Elazığ/ Palu, Siirt/Eruh, ilçeleri ve Şırnak/Merkez/Kumçatı köyünde köylerinden göçen vatandaşlarla toplam 1097 kişiyi kapsayan bir örneklem çerçevesinde görüşmeler yapılmıştır.¹

Odak Grup çalışmasına katılanların, proje alanı içinde göç yaşayan tüm köylerin (Ek 2) yaklaşık %9'una karşılık gelen 297 köyden oldukları gözlenmiştir. Ek 2 de sunulan tablodan da görülebileceği gibi, aynı köyden en çok kişi ile görüşülen yerleşmeler, 61 kişi -ya da örneklemin % 5,6 sı- ile Bingöl/Yaz Konağı köyü ile 49 kişi -ya da örneklemin % 4,5 - ile Elazığ/Hasbey köyleri olmuştur. Bu köyler dışında göç edilen köyleri en az bir en çok yirmi kişi temsil etmiştir. Diğer bir deyişle, odak grup çalışmalarında görüşülen vatandaşlar çok sayıda değişik köyden göç etmiş oldukları için çalışma alanı içinde yer alan çok sayıda yerleşmeye ilişkin olarak bilgi toplama olanağı elde edilmiştir.

Odak grup çalışmalarının ortaya çıkardığı gerçeklerden biri, bazı il ve ilçe merkezlerinin diğer bazı il ve ilçe merkezlerine kıyasla daha yoğun göç aldığı ve bu göçün salt o ile bağlı göç edilen köylerle sınırlı olmayıp, çevre illere bağlı köylerden gelen nüfusu da kapsamasıdır.

Göçün dağılımı dikkate alındığında, ilçe merkezlerinin tümüyle buldukları il içindeki köylerden göç aldıkları gözlenmektedir: Bingöl(Genç),Elazığ (Palu),Siirt (Eruh),Batman (Gercüş). Yalnızca kendi il sınırları içinden göç alan il merkezleri ise Mardin(Merkez),Muş(Merkez),Hakkâri(Merkez),Tunceli(Merkez),Şırnak(Merkez)'dir Bunların dışında kalan il merkezleri (Diyarbakır, Elazığ, Siirt, Van, Batman) kendi il sınırları içindeki köylerin yanısıra komşu illerdeki köylerden de göç almıştır:

Tablo 1. Göçün Dağılımı (%)

	İl içinden	İl dışından (Komşu illerden)
Diyarbakır(Merkez)	61.97	38.03
Van (Merkez)	64.00	36.00
Batman (Merkez)	71.00	29.00
Elazığ(Merkez)	73.20	26.80
Siirt (Merkez)	84.21	15.79

Kaynak: Alan Çalışması

İl dışındaki köylerden göçün en yüksek orana sahip olduğu il Diyarbakır'dır. Diyarbakır'da il dışından göçün %28.17'sinin Bingöl köylerinden, %9.86'sinin ise Mardin köylerinden yapılmış olduğu gözlenmektedir. Elazığ'a il dışından yalnızca Bingöl köylerinden göç olmuştur. Siirt'e il dışı göç Şırnak köylerinden yapılmıştır. Van'a ise Bitlis, Şırnak, Hakkâri köylerinden göç yapılmıştır. Bunlar içinde %24 oranı ile Hakkâri köyleri ilk sırayı almaktadır. Batman'a ise il dışından Diyarbakır, Mardin

¹ Örnekleme yer alanların göç ettikleri köylerin buldukları iller ve görüşülen kişi sayısı Ek 1 de sunulmuştur. GAP İdaresi tarafından hazırlanan İş Programında bulunmasına karşın, odak grup çalışması yapılan iller listesinde Bitlis ilinin yer almamasının nedeni, bu ile çalışma yapmak için giden ekibimizin idari makamlarla görüşmelerine karşın, kendilerine odak grup çalışması yapabilecek ortamın sağlanamamasıdır.

ve Siirt köylerinden göç yapılmıştır. Bunlar içinde en yüksek orana %15 ile Mardin köyleri sahiptir.

Göç alan kent merkezlerinin kendi çevresindeki köylerden mi, yoksa buna ek olarak başka illere bağlı köylerden de mi göç aldığı, söz konusu kent merkezinin sağladığı olanaklarla ve sosyal-kültürel yapısı (etnik farklılıklar, aşiret yapısı vb.) ile yakından ilgilidir. Örneğin Diyarbakır kentininin diğer kentlere göre aldığı göçün çok farklı illerden olmasının temel nedeni, kent ekonomisinin diğer bölge kentleriyle karşılaştırıldığında çok daha gelişmiş olması ve göçmen nüfusa görece daha iyi iş olanakları sunmasıyla ilintilidir. Bir başka örnek olarak Mardin il merkezi heterojen nüfusu nedeniyle sınırlı göç alırken, nüfusu daha homojen olan Kızıltepe ilçesi çok daha fazla göç almıştır.

İl merkezleri arasındaki farklılıkların yanısıra, ilçe merkezleri arasında da göç alma konusunda belirgin farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Batman'da Kozluk, Şırnak'ta Silopi, Cizre ve İdil, Elazığ'da Palu, Bingöl'de Genç, Mardin'de Kızıltepe ilçe merkezleri de göç veren köylerden belirgin bir nüfus almışlardır. Buna karşılık, bazı ilçe merkezleri, kendilerine bağlı çok sayıda köy göçe sahne olmasına karşın, görece çok az sayıda göç almışlar ya da ilk aşamada bu merkezlere göç edenlerin önemli bir bölümü daha sonra başka yerlere göç ettikleri için, bu ilçe merkezleri bugün için göçmen nüfus barındıran önemli merkezler konumunda değildirler. Eruh/Siirt ve Gercüş/Batman gibi ilçe merkezlerinde yapılan odak grup çalışmaları, bu durumu açıklığa kavuşturmuştur.

Benzer nedenlerle, Tunceli İline ait köylerden göçen eden ve araştırma kapsamında görüşülen kesimin tamamı başka bir kente gitmek yerine Tunceli'de kalmayı tercih etmişler, bu durumla tutarlı bir biçimde, Tunceli kent merkezi de başka illerden göç almamıştır. Bu tespit göstermektedir ki, araştırmaya konu olan il merkezlerine göç eden nüfusun hangi illerden geldiği konusunda önemli farklılaşmalar vardır. Bu tür bir farklılaşma içinde, Diyarbakır kenti en heterojen, Tunceli, Muş ve Siirt ise en homojen kentler olarak belirginleşmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, odak grup çalışmalarına katılan kişi/hane reisi sayısı 1097'dir. Ortalama hane büyüklüğünün yüksek olduğu düşünüldüğünde, odak grup çalışmalarıyla bilgi edinilen toplam nüfusun yaklaşık 9,000-10,000 olduğu söylenebilir. Bu ise köylerini boşaltan kesimin, değişik varsayımlara göre, yaklaşık % 1- 2 sine karşılık gelmektedir.

Odak grup çalışmalarına katılanların %92,7'si erkeklerden, % 7,3'ü ise kadınlardan oluşmuştur. Dağılımda hane reisi erkeklerin ağırlıklı olmasının temel nedeni, geri dönüşe ilişkin karar verme süreçlerinde erkeklerin büyük oranda belirleyici olmasıdır. Bununla birlikte, kadınların görüşlerine de başvurulmuş, bu kesimin değerlendirmelerinin de belli bir oranda belirleyici olacağı, dahası geri dönüş sürecinde bu kesime ilişkin bazı kaygıların da dikkate alınmasının önemli olduğu varsayılmıştır.

Yaş dağılımı açısından bakıldığında ise, katılımcıların %10'dan azı 25 ve altı yaş grubunda iken %25'i 30 yaş altında, yarısı 40 yaş ve altındadır. Odak grup görüşmelerine katılanların yarıdan fazlası ise 40 yaşın üzerindedir. Odak grup

çalışmalarında yer alan yurttaşların % 40'lara varan oranda okuryazar olmadığı, geri kalanların çok büyük bölümünün de ilkokul mezunu olduğu belirtilmelidir.

II. GÖÇ ÖNCESİ DURUM

Bu kısımda odak grup görüşmelerine katılanların göç ettikleri köylere ilişkin verilerin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Bu konuda toplanan bilgiler bir yandan köylerin diğer yandan da söz konusu köylerde yaşayanların göç öncesi durumlarının tespit edilmesine yöneliktir.

II. 1. Boşalan Köylere İlişkin Veriler

Boşalan köylerin göç öncesi ve sonrasındaki hane sayısı ve nüfus büyüklüğü geri dönüş sürecinin en can alıcı bilgilerinden biridir. Odak grup çalışmalarına katılanlara hane büyüklükleri de sorulmuş, bu sorudan hareketle, hane büyüklüklerinin kente gelişle birlikte nasıl dönüştüğü ve de geriye dönüş sürecinde nasıl bir hane büyüklüğü yapısının ortaya çıkacağına ilişkin ipuçları elde edilmeye çalışılmıştır. Köylerin toplam nüfuslarına ilişkin bilgiler ise, gerek köylerin mevcut durumlarını gerekse de gelecekte bu köylere dönüş yapıldığı durumlarda, nasıl bir nüfus büyüklüğü oluşacağını tespit etmeye yönelik olarak toplanmıştır.

II. 1.1 Köyde Hane Sayısı ve Nüfus Büyüklüğü

Odak grup çalışmasında görüşülen vatandaşlardan, köylerin göç etmeden önceki hane sayıları ve nüfusları ile bugünkü nüfuslarına ilişkin bilgi toplanmıştır. Ek 3, Ek 4 ve Ek 5 de verilen tablolar incelendiğinde, terkedilen köylerin % 25'inin 40 ve daha az sayıda haneden oluştuğu görülmektedir. Görüşme yapılan kişilerin göç öncesi yaşadıkları köylerin ortalama hane sayısı 102 olarak hesaplanmıştır. Ortanca (medyan) ve tepe değerlerinin (mode) sırasıyla 70 ve 100 olduğu hesaplanmıştır. Köylerin yarısının 70'den az, %75'inin ise 120'den az sayıda haneden oluştuğu anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamındaki köylerden birisinin 800, 10 tanesinin ise 400-600 hane olduğu gözlenmiştir.

Görüşülen köylülerden alınan bilgilere göre, boşalan köylerin %62'si halen boştur, %32 sinde ise 1 ila 50 hane arasında yerleşik nüfus vardır. Göç edilen köylerin göç öncesi ortalama nüfusu 834 kişi olarak hesaplanmıştır. Ortanca değer 600, tepe değeri ise 300'dür. Boşalan köylerin nüfuslarına ilişkin olarak alınan bilgilere göre, bu köylerin dörtte biri boşalmadan önce 300 ve daha az nüfuslu iken, yarısı 600 ve altı, % 75'i ise 1000 den az nüfusa sahipti. Verilen bilgilere göre, göç edilen köylerden birinin eski nüfusu 6000 kişi, 27 köyün ise 2000-4500 kişi idi. Elimizdeki veriler, odak grup çalışması yapılan vatandaşların önemli bir bölümünün, daha önce küçümsenmeyecek büyüklükteki köylerde yaşadıklarını göstermektedir. Bu bağlamda, düşük nüfuslu ve geri dönüşü özendirilmesi anlamlı bulunmayacak mezra ve benzeri yerleşim yeri sayısı odak grup çalışması yapılan kesim için % 10'u geçmemektedir.

Odak grup çalışmalarına katılan yurttaşlara göç öncesi hane büyüklükleri de sorulmuştur. Alınan yanıtlara göre, hane büyüklüğü 5 ve daha az olan hane oranının son derece düşük olduğu (% 7,8) anlaşılmaktadır. Ortalama hane büyüklüğü 12 kişidir. Ortanca değer ise 10 olarak belirlenmiştir. Görüşülen hanelerin yarısında hane

büyüklüğü 10 kişiden az, diğer yarısında ise 10 kişiden fazladır. En büyük yığılma %10,9 ila 8 kişilik hanelerde gerçekleşirken, hanelerin %60 ında hane büyüklüğü 6 ila 12 kişi arasında değişmektedir (Ayrıntılı döküm için bkz. Ek 10).

Genel bir sosyolojik gözlem olarak kente gelişle birlikte, geniş aile biçiminin dereceli olarak çözülüp, çekirdek aileye dönüştüğü bilinmektedir. Kent merkezlerine yönelen göçmen nüfusta bu tür bir eğilimin ortaya çıkıp çıkmadığına ilişkin olarak yapılan değerlendirmeler, bu tür bir yönelimin var olduğunu, hane büyüklüğünün görece küçülerek göç sonrasında ortalama 9 kişiye düştüğünü göstermektedir. Ancak geniş aile biçiminin çözülmesinin tam olarak gerçekleşmediği de tespitlerimiz arasındadır. Kırsal aile yapısında olduğu gibi birçok aile kente gelişte de geniş aile niteliğini korumaya devam etmiştir. Bu durum geleneksel etmenler yanında, kentte yaşanan güçlüklerle başedebilmeye yönelik bir stratejinin parçası olarak da belirginleşmektedir. Diğer bir anlatımla, kentte karşılaşılan ekonomik ve toplumsal güçlükler karşısında göçmen nüfus akrabalık ve aile bağları çerçevesinde dayanışma örüntülerini korumakta ve de güçlendirmektedir. Örneğin, kırıdan tasarruf etmeye yönelik olarak aynı evde yaşamayı tercih etmekte, kırdan ayrı ayrı yaşayan birçok akraba kente geldiğinde kısa vadeli ve çoğu durumda da uzun vadeye yayılan biçimde bir arada yaşayabilmektedir.

Bu tür bir eğilimin varlığına karşın, yukarıda da değindiğimiz gibi, hane büyüklüklerinde dikkate değer bir düşmenin olduğu da tespit edilmektedir. Bu durumun geri dönüş sürecine önemli bir girdi oluşturduğunu belirtmek gerekir. Örneğin geri dönüş sonrasında oluşacak yeni kırsal yapılanmada, söz konusu köylerde hane büyüklüklerinde belli bir düşüşün olacağı, eldeki veriler ışığında söylenebilir.

II. 1. 2. Köylerin Merkeze Uzaklığı

Bu sorunun sorulmasının gerisindeki temel kaygı, geri dönüş sürecine girdi oluşturacak etmenlerden birisinin il ve ilçe merkezlerine olan uzaklık olabileceği düşüncesidir. Örneğin, merkeze yakın yerleşmelere ilişkin geri dönüş stratejileri, merkeze uzak olanlardan daha farklı nitelikler taşıyabilecektir.

Odak grup kapsamına giren köylerin %25 inin il ya da ilçe merkezinden uzaklığı 20 km'den azdır. Köylerin yarısının merkezden uzaklığının 35 km'den, $\frac{3}{4}$ 'ünün ise 70 km'den az olduğu belirtilmiştir. Çalışma kapsamına giren köylerin merkez yerleşmeye ortalama uzaklıklarına bakıldığında, 32 köyün merkeze uzaklığının 70 km ve üzerinde olduğu görülmektedir (Bkz. Ek 6).

Diğer yandan, proje alanının büyük bölümünün ülkemizin oldukça engebeli bir bölgesinde yer aldığı düşünüldüğünde, kilometre cinsinden uzaklık kavramının kendi başına yeterli olamayacağı açıktır. Bu nedenle odak grup çalışmasına katılan köylülerden, köylerinden en yakın il veya ilçe merkezine ulaşımın mevcut altyapı ve ulaşım aracı olanakları çerçevesinde ne kadar zaman aldığı da sorulmuştur. Bu soruya ilişkin odak grup çalışmasında veri toplanabilen 101 köyden elde edilen yanıtlar şöyle özetlenebilir; göç edilen köylerin $\frac{1}{4}$ ünün merkeze uzaklığı 12 dakikadan azdır; $\frac{3}{4}$ 'ü için ise bu süre bir buçuk saate çıkmaktadır. Bilgi alınan köylerin merkeze uzaklığı ortalama bir saattir (Bkz. Ek 7). Dört köy -ya da mezra- için merkeze uzaklık ortalamanın çok üzerindedir. Özetle, söz konusu köylerin yaklaşık yarısının il ya da

ilçe merkezlerine kolay ve kısa sürede ulaşılabilir yerleşmeler olduğu düşünülebilir.

Sonuç ve öneriler bölümünde daha somut olarak tartışacağımız gibi, bu tür bir tespit bizi, göç vermiş olan köyleri il ve ilçe merkezlerine uzaklıklarına bağlı olarak kategorileştirmeye ve muhtemel bir yeniden yerleşim sürecinde bu kategorilere bağlı olarak farklı stratejilerin uygulanabileceği düşüncesine yöneltmiştir.

II. 1.3. Sosyal ve Teknik Altyapı Olanakları

Odak grup çalışmalarına katılanlara köylerindeki (göçten önceki) sosyal ve teknik altyapı olanakları sorulmuştur. Bu tür bir sorunun sorulmasının gerisindeki en önemli etmen, geri dönüş projesi kapsamına alınabilecek köylerin sosyal ve fiziki altyapılarına ilişkin bilgi edinilmesidir. Bu tür bir tespit aynı zamanda söz konusu geri dönüş sürecinde gereksinim duyulacak altyapı yatırımlarının büyüklüğü konusunda da bir bilgi verebilecektir.

Toplanan bilgilere göre, göç edilen köylerin % 21'inde ilkokul olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, 64 yerleşmede ilkokul olmadığı belirtilirken, köy ya da mezralarında hiç öğretmen olmadığı söylenen yerleşim sayısı 88'e çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, ilkokulu olan 24 köyde öğretmen olmadığı anlaşılmaktadır. Köylerin yarısında ya hiç öğretmen olmadığı ya da bir öğretmen olduğu anlaşılmaktadır. İki ve daha çok sayıda öğretmen olan köy oranı %25'dir. Ancak bu oranları ağırlıklı olarak Elazığ ve Bingöl odak grup çalışmalarından elde edilen verilerin etkilediği belirtilmelidir.

Eğitim ve sağlık hizmetlerin iller temelindeki zorunlu göç öncesi dağılımına bakıldığında, okul ve sağlık hizmetleri açısından en geri durumda olan illerin Muş, Siirt ve Şırnak illeri olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Göç Edilen Köylerdeki Sosyal Donatı Olanakları (%)

İller	Okul				Sağlık Ocağı	
	Yok	1 Adet	2 Adet	3 Adet	Var	Yok
Batman	21,70	73,90	4,30	-	8,70	91,30
Bingöl	-	70	30	-	10	90
Diyarbakır	16,50	82,40	1,10	-	9,90	90,10
Elazığ	-	66,70	33,30	-	66,70	33,30
Hakkâri	-	91,70	-	8,30	33,30	66,70
Mardin	8,30	91,70	-	-	25	75
Muş	54,50	45,50	-	-	18,20	81,80
Siirt	31,30	68,80	-	-	12,50	87,50
Şırnak	47,60	52,40	-	-	4,80	95,20
Tunceli	16,70	80	3,30	-	23,30	76,70
Van	26,80	71,40	-	-	19	81

Kaynak: Alan Çalışması

Odak grup çalışmalarına katılanların yaşadıkları köy ve mezraların %84'ünde göç öncesinde de sağlık ocağı olmadığı saptanmıştır. Hiç sağlık personeli olmayan yerleşme oranı ise %88'dir. İlkokul örneğinde olduğu gibi, hizmet binası olmasına karşın personel olmaması durumu sağlık ocakları için de geçerlidir. Köylerin %13'ünde sağlık ocağı olmasına karşın hiç bir sağlık personelinin istihdam edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Tek bir doktorun görev yaptığı köy sayısı 6, bir ebenin çalıştığı köy sayısı ise 11'dir. Özetle, daha önceki bölümde belirtildiği gibi, göç öncesinde oldukça büyük köy yerleşmelerin de bulunduğu bölgede eğitim ve sağlık hizmetleri açısından yerleşmelerin son derece yetersiz bir sosyal donatıya sahip olduğu görülmektedir (Ayrıntılı tablolar için bkz.Ek 8)

Odak grup çalışmalarının ortaya koyduğu gerçeklerden biri de, göç veren köylerin büyük çoğunluğunda, göç öncesinde elektrik varken, bu köylerin geri dönüşe açılmasının söz konusu olması durumunda, elektrik hizmetlerinin yeniden sağlanmasının gerekeceğidir. Dolayısıyla, temel fiziksel donatıların bir kısmının daha önceki aşamada sağlanmış bulunması, bu donatıların geri dönüş sürecinde kullanılabilir olduğu varsayımına olanak vermemektedir.

Var oldukları ölçüde dikkate alınabilecek bir boyut, su kaynaklarına ilişkindir. Odak grup çalışmaları, göç edilen köylerin önemli bir kısmında, göç öncesi dönemde, akarsu, çeşme, kuyu gibi doğal su kaynaklarının varlığını ortaya koymaktadır. Bu kaynakların, yeterlilik derecesinin değerlendirilmesine bağlı olarak, köye dönüşlerin planlanması açısından önemli bir kriter oluşturacaklarına kuşku yoktur.

Terkedilen yerleşmelerin göç öncesinde %84'ünde elektrik olduğu, hiç içme suyu olmayan köy sayısının sadece 13 köy ile (% 4,4) sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamındaki köy ve mezraların yaklaşık yarısında sulama suyu bulunmazken, hiç yolu olmayan ya da sadece patika yolla ulaşılan yerleşme sayısı 15 dir (% 5). Yolların 2/3 ü stabilize yolla merkeze bağlanırken, sadece 7 köy (% 2,4) asfalt yola sahiptir (Ayrıntılı tablolar için bkz. Ek 9 ve Tablo 3).

Özetle, odak grup çalışması kapsamında yer alan göç edilmiş köylerde sosyal donatı olanakları son derece yetersiz iken, teknik alt yapı olanaklarının görece daha gelişmiş olduğu söylenebilir. Sosyal donatı olanaklarının yetersizliğinin geri dönüş konusundaki istekliliği olumsuz yönde etkileyebilecek bir etmen olması mümkündür. Tüm olumsuz çevre koşullarına karşın, daha sonra ayrıntılı olarak gösterileceği gibi, göçmenler yerleştikleri kentlerde köye oranla nispeten daha gelişmiş teknik ve sosyal altyapı olanaklarına sahiptirler.

Tablo 3 Köylerde Göç Öncesi Yol Durumu (%)

İl Adı	Yol Durumu						
	Yol yok	Asfalt	Stabilize	Patika	Toprak	Toplam	
Bingöl	Sayı		9		1	10	
	İl		90,0		10,0	100,0	
	Yol		4,6		1,3	3,4	
Diyarbakır	Sayı	4	56		32	92	
	İl	4,3	60,9		34,8	100,0	
	Yol	57,1	28,7		41,0	31,2	
Elazığ	Sayı		3			3	
	İl		100,0			100,0	
	Yol		1,5			1,0	
Hakkari	Sayı	1	2	2	6	11	
	İl	9,1	18,2	18,2	54,5	100,0	
	Yol	14,3	1,0	15,4	7,7	3,7	
Mardin	Sayı		19		6	25	
	İl		76,0		24,0	100,0	
	Yol		9,7		7,7	8,5	
Muş	Sayı		11			11	
	İl		100,0			100,0	
	Yol		5,6			3,7	
Siirt	Sayı	1	31		18	50	
	İl	2,0	62,0		36,0	100,0	
	Yol	50,0	15,9		23,1	16,9	
Tunceli	Sayı		30			30	
	İl		100,0			100,0	
	Yol		15,4			10,2	
Van	Sayı	2	3	8	8	21	
	İl	9,5	14,3	38,1	38,1	100,0	
	Yol	28,6	1,5	61,5	10,3	7,1	
Batman	Sayı		21			21	
	İl		100,0			100,0	
	Yol		10,8			7,1	
Şırnak	Sayı	1	10	3	6	20	
	İl	5	50,0	15,0	30,0	100,0	
	Yol	50	5,1	23,1	7,7	6,8	
Toplam	Köy	2	7	195	13	78	295
	%	0,7	2,4	66,1	4,4	26,4	100,0
	Yol	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Alan Çalışması

II. 2. Göç Öncesinde İktisadi Yapı, Konut ve Çevre Özellikleri

Bu alt bölümde odak grup çalışmalarına katılan yurttaşların göç etmeden önceki demografik, iktisadi ve sosyal yapılarına ilişkin verilerin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

II. 2.1. İktisadi Yapı

Odak grup çalışmalarına katılan yurttaşlara göç öncesi geçim kaynaklarına ilişkin olarak bir dizi soru yöneltilmiştir. Bu toplantılarda elde edilen verilere göre, odak grup

çalışmalarına katılanların % 16'sı göç öncesinde yaşadıkları köylerde hiç bir gelir kaynağına sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu oran oldukça yüksektir. Katılımcıların % 57'si birinci gelir kaynağı olarak ekiciliği, % 24'ü ise hayvancılığı göstermiştir. En az bir gelir kaynağı olanların yaklaşık % 10'u ikinci bir gelir kaynağı olmadığını belirtirken, % 13 ü hayvancılığı, % 54 'ü ise ekiciliği ikinci gelir kaynağı olarak göstermiştir. Diğer bir deyişle, göç edilen yerleşmelerde ağırlıklı gelir kalemi ekicilik iken bunu hayvancılık izlemekte ve bu kesimin büyük bir bölümü ikinci gelir kaynağı olarak da, ana gelir kaynağı olarak ekicilikle uğraşıyorsa hayvancılığı, hayvancılıkla uğraşıyorlarsa ekiciliği göstermektedir. Arıcılık, tütüncülük, meyve-sebze üreticiliği, ücretli düzenli ya da mevsimlik işçilik, hayvan ticareti veya koruculuk gibi geçim kaynaklarının yok denecek kadar az olduğu görülmektedir (Bkz. Ek 11). Özetle, göç etmek zorunda kalan nüfus, herhangi bir alanda uzmanlık bilgi ve becerisine sahip olmayan geleneksel tarım üreticisi ve hayvan yetiştiricisi bir kesimi oluşturmaktadır.

Odak grup çalışmalarının, göç vermiş olan köylerdeki ekonomik koşullara ilişkin ortaya çıkardığı hususlardan biri de, söz konusu birçok ilde, örneğin Siirt'de, göç öncesi dönemde, tapu ve kadastro çalışmalarının yapılmamış olması nedeniyle, mülkiyet ilişkilerinin hukuki bir temelini oluşmamasıdır. Dolayısıyla, verilen arazi büyüklükleri, daha çok tahmini ve/veya eski kullanım alışkanlıklarını yansıtan büyüklükleri yansıtmaktadır.

Yukarıda belirtilen durumun pratik bir sonucu olarak "tarla büyüklüğüne" dair sorulara verilen cevabın resmi kayıtlı tarla büyüklüğü olmayabileceğinin dikkate alınması gerekliliğidir. Göç öncesinde ekicilikle geçinen katılımcıların $\frac{1}{4}$ ü 15 dönümün altında, yarısı 40 dönümden az, $\frac{3}{4}$ ü ise 100 dönümün altında büyüklükte tarla sahibi olduklarını, 44 katılımcı ise 1000 ila 5000 dönüm arasında büyüklükte tarla sahibi olduklarını belirtmişlerdir (1991 Tarım Sayımına göre bu oran Türkiye için %85, Güneydoğu Bölgesi için %65'dir). Ortalama tarla büyüklüğü 195 dönümdür. Ancak ortanca (medyan) ve tepe değerinin (mode) sırasıyla 45 ve 50 dönüm olarak belirlenmesi haneler arasında dağılımın eşitsiz olduğunu göstermektedir. Nitekim standart sapma değerleri de bu durumu kanıtlamaktadır (Ek 12). Göç öncesinde tarlaların % 6'sı boş tutulurken, üreticilerin hemen tamamının (%90) birincil ürün olarak tahıl ektiği görülmektedir. İkinci ürün olarak sebze ve baklagillerin üretimi yapılmaktadır.

Katılımcıların % 65'ini bahçeleri olduğunu belirtmekte ise de, bahçesi olduğunu belirtenlerin yarıdan fazlasının bahçeleri 5 dönümden az, $\frac{3}{4}$ 'ünün ise 10 dönümden azdır. Diğer bir deyişle, çok büyük bir kesim için sebze ve baklagil üretimi pazar için değil, hane içi tüketime yönelik olarak yapılmaktadır (Ek 13 ve Ek 14).

Odak grup çalışmasına katılan vatandaşlardan belirli bir bölümü göç öncesinde kavak ağacı yetiştirdiklerini veya ceviz ve fıstık üretiminden gelir elde ettiklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların büyük bölümü bu ağaç varlığının zaman içinde tahrip olduğunu belirtmişlerdir. Bu tür faaliyetlerin belirli yörelerde pazar için üretim niteliği kazanmış olduğu da göz önüne alınırsa aradan geçen süre içinde önemli bir ulusal kaynağın yok olduğunu ya da piyasa dışında kaldığını görülmektedir.

Odak grup çalışmalarından çıkarılabilecek bir gözlem de, göç edenlerin önemlice bir kısmının, göç öncesindeki yaşamlarını tanımlama biçimlerinden hareketle bu hanelerin ve/veya köylerin belirli alanlarda kendilerine yeten ve/veya pazar için üretim yapan birimler oluşturduklarıdır. Diğer bir deyişle, Güneydoğu Anadolu'nun yaygın bir özelliği olan mevsimlik işçilik olgusunun, bu haneler ve/veya köyler için göç öncesi dönemde, bir zorunluluk olmadığı anlaşılmaktadır. Pazar için üretime örnek olarak Siirt köylerinde, hayvancılık, fıstıkçılık, sebze üretimi; Batman köylerinde tütün, tahıl üretimi yapılması; kendine yeten üretime örnek olarak da, pek çok köyde sebze ve meyve üretimi, büyük baş hayvan sahipliği ilk akla gelen örneklerdir.

Odak grup çalışmalarına katılan yurttaşların % 86'sı terk ettikleri köy ya da mezralarda büyükbaş hayvan sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Hane başına düşen ortalama hayvan sayısı 13 dür. Ortanca ve tepe değerleri sırasıyla 7 ve 10 olarak bulunmuştur. Toplanan verilere göre, 14 ve daha fazla sayıda hayvan sahibi olan katılımcı oranı %25; 20 ve daha fazla sayıda hayvan sahibi olan katılımcı oranı ise % 10'dur. 100'den fazla büyükbaş hayvanı olan köylü sayısı ise sadece 13 (% 1) dür. Diğer bir deyişle, göç eden köylüler arasında ticari anlamda hayvancılık yapabilecek düzeyde hayvan sahibi olanların sayısı katılımcıların 1/4 ünü geçmemektedir. Bu veri, daha önceki bölümde geçimini hayvancılıkla yaptığını belirtenlerin oranı (% 24) ile büyük ölçüde uyum içindedir. Hayvan sahibi olanların büyük ölçüde bu mal varlığını kendi gereksinimlerini karşılamak için kullandıkları görülmektedir (Ayrıntılı veriler için bkz. Ek 17).

Odak grup çalışmalarına katılan yurttaşların hemen tümü (%94) terk ettikleri köy ya da mezralarda küçükbaş hayvan sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Hane başına ortalama küçükbaş hayvan sayısı 157'dir. Ortanca, tepe değeri ve standart sapma sırasıyla 70, 100 ve 585'dir. Diğer bir deyişle, bu açıdan da dengeli bir dağılım söz konusu değildir. Katılımcıların yarısı 70 ve daha az sayıda küçükbaş hayvan sahibi iken diğer yarısı da 70 in üzerinde küçükbaş hayvan sahibidir (Bkz. Ek 18). İl bazında hane başına ortalama küçükbaş hayvan sayıları da bu dengesiz dağılımı bir bakıma yansıtmaktadır. Van, Siirt, Şırnak, Hakkâri gibi illerde bu ortalama 200'ün üzerinde iken, Elazığ, Bingöl ve Tunceli'de 70'in altına düşmektedir. Bu bir bakıma küçükbaş hayvan üretiminin Van, Siirt, Şırnak, Hakkâri gibi illerde ne kadar önemli bir geçim kaynağı olduğunun da göstergesidir.

II. 2.2. Konutlara İlişkin Veriler

Köyden göç etmeden önce oturlan konutların büyük bölümünün (% 27) üç odalı olduğu anlaşılmaktadır. Terk edilen evlerin yaklaşık % 80'i 2 ila 5 odalı yapılardır. Terk edilen konutların % 82 sinde elektrik olduğu, ancak bunun dışında herhangi bir konfor olmadığı görülmektedir. Konutların sadece % 1,7 sinde ev içinde çeşme, % 9,2'sinde tuvalet, % 4,6'sında ise telefon vardır (Ek 19). Özetle, hane büyüklükleri göz önüne alındığında terk edilen konutların gerek oda sayısı ve gerekse konfor bakımından son derece yetersiz koşullara sahip oldukları anlaşılmaktadır.

III. GÖÇ KOŞULLARI

Bu bölümde odak grup çalışmalarına katılan köylülerin köy ya da mezralarından hangi yıl göç ettikleri, göç etme nedeni, köy ya da mezradaki konut ve diğer mal varlıklarının ne olduğu, ilk nereye göç ettikleri ve göç gerekçeleri sorularak yanıtlar alınmıştır.

III. 1. Göç Yılı

Odak grup çalışmalarına katılan 1097 yurttaşın köylerinden ayrılış tarihleri 1985 ile 1998 yılları arasında değişmektedir (Ek 20). Göçün yoğunlaştığı yıllar ise 1990-1995 dönemidir. 1985-1989 döneminde 95 köy (% 8,6) terkedilmişken, 1990-1995 döneminde bu oran 956 köy ile % 87'ye yükselmektedir. Yıl temelinde bakıldığında, 1993 yılı en yüksek oranda, 366 yerleşmenin (% 33,4) terkedildiği yıl olurken, bunu 1994 ve 1992 yılları izlemektedir. Sadece dört yıllık bir dönemde, diğer bir deyişle 1992, 1993, 1994 ve 1995 yıllarında toplam 840 köy/mezra (% 76,7) göç vermiştir.

III. 2. Göç Nedeni

Göç nedenleri olarak belirtilen nedenlerin tümü göçün çok büyük oranda olağan dışı koşullarda gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle tüm göç nedenlerini "zorunlu göç" nedenleri olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Göç nedenleri arasında, sıkça belirtilen, 'güvenlik güçlerinin önerisi', 'iki ateş arasında kalma' ve 'korucu olmayı kabul etmeme' gibi nedenlerin yanı sıra 'örgüt baskısı' da, önemli bir 'zorunlu göç' unsurudur. (Ayrıntılı döküm için bkz. Ek 21)

Tablo 4. Göç Nedenleri

İller	Güvenlik nedeniyle boşalan	Koruculukla İlgili Nedenler	Örgüt baskısı	Ekonomik nedenler	Yanıtsız	Toplam
Batman	82,3	3,8	12,7	1,3	-	100
Bingöl	31,4	-	68,6		-	100
Bitlis	93,3	-	1,1	5,6	-	100
Diyarbakır	82,7	0,8	14,5	1,9	0,1	100
Elazığ	76,1	-	23,9	-	-	100
Hakkari	99,1	-	-	0,9	-	100
Mardin	85,6	-	8,9	5,6	-	100
Muş	100	-	-	-	-	100
Siirt	87,9	5,6	5,6	-	0,9	100
Şırnak	98,4	-	1,6	-	-	100
Tunceli	100	-	-	-	-	100
Van	64,6	-	27,1	8,3	-	100

Bingöl ili dışındaki illerde en önemli göç nedeni olarak güvenlik güçlerinin güvenlik gerekçesiyle köyleri boşaltması gösterilmiştir. İkinci büyük belirleyici olarak ise örgüt baskısı gösterilmektedir. Bingöl kentinde örgüt baskısı en önemli göç nedeni olarak

görünürken, güvenlik ikinci önemli boşaltma nedeni olarak belirtilmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, güvenlik ağırlıklı bir etmen olarak gözükmektedir. Bu nedenle de görüşme yapılan köylülerin önemli bir bölümü geri dönüş sürecinde devletin etkin rolünün olması gerektiğine inanmakta ve aşağıda da ayrıntılı olarak göstereceğimiz gibi devletten bu sürecin gerçekleşmesine yönelik yardım talebinde bulunmaktadırlar.

III. 3. Köydeki Varlıkların Durumu

Çalışmaya katılanlara köydeki mal varlıklarının durumları sorulmuştur. Katılımcıların büyük bölümü (% 95) – köydeki evlerinin yıkık, harap ve oturulamaz durumda olduğunu söylemiştir. Özetle, terkedilen köylerdeki konutların hemen hemen tümü büyük oranda oturulamaz durumdadır. Bu saptama köye geri dönüşün ciddi bir mali kaynakla desteklenmesi zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

Köydeki tarlaların durumuna ilişkin soruya katılımcıların hemen hemen tümü benzer yanıtlar vermişlerdir. Buna göre, katılımcıların % 96'sı tarlalarının boş durduğunu, üretim yapılmadığını belirtmişlerdir. Bu konuda iller arasında ciddi bir farklılaşma görülmemektedir. Hemen hemen tüm illerdeki göç veren köylerde, tarlaların % 90'dan fazla bir bölümü kullanılmaktadır. Diğer bir anlatımla, önemli büyüklükte bir tarımsal toprağın üretim dışında kalmış olduğu gözlenmektedir. Bunun ciddi bir ulusal kaynak israfı olduğu açık olup ve mümkün olan en kısa sürede bu atıl kapasitenin ekonomiye kazandırılması gerekmektedir.

Tablo 5. “Tarlaya Ne Oldu ?” Sorusuna Verilen Yanıtlar (%)

İller	Boş	Sattı	Mevsimlik kullanılıyor	Cevapsız	Toplam
Batman	95,4		0,9	3,7	100
Bingöl	100				100
Diyarbakır	87,7	4,9	2,1	5,3	100
Elazığ	100				100
Hakkari	100				100
Mardin	89,4		10,6		100
Muş	100	-	-		100
Siirt	99,1			0,9	100
Şırnak	92,3			7,7	100
Tunceli	100				100
Van	97,3	2,7			100

Kaynak: Alan Çalışması

Hayvan varlıklarının durumuna ilişkin soruya verilen yanıt ilk iki varlıktan (konut ve tarla) farklı olmuştur. Bu kalemde, katılımcıların yaklaşık % 80 inin en azından -çok düşük fiyatlarla da olsa- var olan hayvan varlığını satarak paraya dönüştürdüğü görülmektedir. Yapılan görüşmelerde göç edilen yerde tutunabilmeyi sağlayan ilk parasal kaynağın söz konusu satıştan elde edildiği anlaşılmaktadır. (Ayrıntılı dökümler için bkz. Ek 22 ve Tablo 6). Aşağıda daha ayrıntılı olarak üzerinde

duracağımız gibi, bu kaynaklar bir yandan kente ilk yerleşme sürecinde konut edinmeye yönelik olarak kullanılırken, kalan kaynaklar da izleyen yıllarda karşılaşılan ekonomik güçlüklerle başa çıkmaya yönelik olarak kullanılmış görünmektedir.

Tablo 6. “Köydeki Hayvanlara Ne Oldu ?” Sorusuna Verilen Yanıtlar (%)

İller	Hepsi telef oldu	Bir kısmı telef oldu diğer kısmı yarı fiyatına satıldı	Tamamı düşük fiyatla satıldı	Örgüt götürdü	Hayvanı yok	Cevapsız	Toplam
Batman	9,3	14,8	73,1		0,9	1,9	100
Bingöl		61,8	35,3	2,9			100
Bitlis							
Diyarbakır	11,6	16,9	68,3		1,1	0,7	100
Elazığ	15,3	11,9	71,2		1,7		100
Hakkari	13,1		72,7	14,1			100
Mardin	2,1	29,8	66				100
Muş	28	17,8	54,2				100
Siirt		13,5	84,7	0,9			100
Şırnak	5,1	23,1	66,7	2,6		2,6	100
Tunceli	97,3	2,7					100
Van	12		81,3	4		2,7	100

Kaynak: Alan Çalışması

III. 4. Göç Edilen Yer ve Tercih Nedeni

Köylerini terkedenlerin tümünün göç ettikleri yerleşmeler açısından Türkiye düzeyinde nasıl bir dağılım gösterdiklerini saptamanın olanaksız değilse bile, son derece güç olduğu açıktır. Dolayısıyla bu soruya verilen yanıtlar gerçek dağılım örüntüsünü vermekten uzaktır. Bununla birlikte göç edilen yerler açısından ikili bir yapılanmanın ortaya çıktığı söylenebilir. Bir kesim için göç daha kökten bir kararlar, bölge merkezlerinden birisinde kısa bir süre kaldıktan sonra İstanbul, İzmir, Adana, Mersin gibi büyük kentlere yönelme biçiminde olmuştur. Bu kesim için, kesin bir verinin bulunmamasına karşın, geri dönmenin daha zor olabileceği düşünülebilir. Diğer bir deyişle, bölgeyi terk edip, büyük kentlere yönelenler için, köye geri dönüş gerçekçi görünmemektedir. Valiliklere verilen dilekçelerde de bu kentlerden gelen dilekçelerin, bölge kentlerinden gelenlerle karşılaştırıldığında oldukça düşük kaldığı yetkililerce ifade edilmiştir.

Öte yandan, odak grup çalışmalarının da hedeflediği bir diğer kesim için göç süreci öncelikli olarak köylerinin bağlı olduğu il merkezinden başlayarak bölgenin çeşitli kentlerine yerleşme biçiminde olmuştur. Bu kesimlerin bölgeyi terk etmemesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunların içinde, mevcut sosyal-kültürel ağ içinde kalmak, ekonomik olanakların sınırlılığı gibi nedenler sayılabilir. Ancak altı çizilmesi gereken

asıl etmen ise bu kesimin köylerinin bulunduğu bölgeden uzaklaşmama isteğidir. Bu nedenle bu kesimin bölgeyi terkedendenlerle karşılaştırıldığında köye geri dönüş konusunda daha istekli olmalarını beklemek yerinde olacaktır. Görüşmelere katılanların tümü ilk yerleşme yeri olarak proje kapsamındaki il yada ilçe merkezleri veya bir başka köye yerleşmiş yada yerleştirilmişlerdir. Sonucun böyle çıkması görüşmelerin bu yerleşmelerde yaşayanlar arasında yapılmış olması nedeni ile anlaşılır bir durumdur.

İl merkezlerine göç etmeyenlerin köylerin bağlı olduğu ilçeleri yeğlemelerinin en önemli nedenleri arasında merkeze yakınlık gelirken, tüm kesimler için göç ettikleri yerleşmelerde yakınlarının olmasının birincil neden olduğu anlaşılmaktadır. Yine önemli bir saptama olarak göç edenlerin önemli bir bölümünün yine aynı bölgede kalmayı tercih etmelerinin ardındaki gerekçenin mali kaynak yetersizliğinden beslendiği anlaşılmaktadır. Büyük bir olasılıkla İstanbul, İzmir gibi uzak kent merkezlerine göç edebilen kesim terkedilen köylerin görece varlıklı kesimleridir. Bu saptama göç edenler içinde yörede görüştüğümüz kesimin büyük bölümünün köylerine geri dönmek istemelerinin ardındaki gerekçeyi de açıklamaktadır (Ayrıntılı verileri için bkz. Ek 23 ve Tablo 7).

Tablo 7. “Neden burası tercih edildi ?” Sorusuna Verilen Yanıtlar (%)

İller	Merkeze yakınlık	Ekonomik yetersizlik	Akrabaları olduğu için	İş imkanları fazla	Önceden işi olduğunda n	Güvenlik nedeniyle	Toplam
Batman	11.6	34.6	44.9	9.0	-	-	100
Bingöl	35.0	12.9	43.6	8.6	-	-	100
Diyarbakır	22.8	33.3	30.0	7.2	3.3	3.3	100
Elazığ	20.7	20.7	57.6	1.1	-	-	100
Hakkari	40.2	28.2	15.4	12.0	4.3	-	100
Mardin	37.8	13.3	35.6	11.1	1.1	1.1	100
Muş	2.1	77.3	20.6	-	-	-	100
Siirt	30.2	36.8	29.2	0.9	2.8	-	100
Şırnak	18.0	26.2	37.7	4.9	1.6	11.5	100
Tunceli	-	24.0	76.0	-	-	-	100
Van	56.3	14.6	22.9	6.3	-	-	100

Kaynak: Alan Çalışması

Göç edilen kent merkezinin niçin tercih edildiğine verilen yanıtların da çarpıcı bazı boyutları vardır. Tercih nedenleri arasında en vurgulu biçimde öne çıkan etmenler, ekonomik imkânlar (iş bulma umudu) ve göç edilen kent merkezinde bir akraba ya da yakının önceden yerleşmiş olmasıdır.

IV. GÖÇ VE KENTSEL BÜTÜNLEŞME

Köye dönüş sürecinin salt bir kırsal sorun olarak algılanması yanıltıcı olur. Anılan sorun, bir kırsal kalkınma sorunu olduğu kadar kentsel bir sorun niteliği de kazanmıştır. Söz konusu nüfusun önemli bir bölümünün 10 yıla yakın bir süredir kent merkezlerinde yaşıyor olması, bir kısmının kentte konut sahibi olması, dikkate değer bir bölümünün kentsel nitelikte işlerde çalışıyor olmaları, bu kesimin sorunlarını kentsel bir sorun hale getirmektedir. Ancak bu sürecin oldukça sorunlu bir içeriğinin olduğu da açıktır. Söz konusu kesimlerin konutlarının ve yaşam çevrelerinin standartlarının diğer yerleşik kesimlerle karşılaştırıldığında oldukça düşük kalitede olduğu bilinmektedir. Dahası aynı kesimlerin çalıştıkları işlerin niteliği de oldukça sorunludur. Benzer biçimde, kentsel hizmetlerden yararlanma, kent yaşamının sağlaması beklenen bir takım olanaklarından yararlanma konusunda da ciddi sorunlar vardır. Özetlemek gerekirse, söz konusu kesimler, tarımsal üretim yapan köylü olma özelliklerini büyük ölçüde yitirirken, kentli yurttaşlar olma özelliğini kazanmaktan da uzak görünmektedirler. Göçten önce belli oranlarda yaşansa da mutlak bir zorunluluk olmayan mevsimlik işçilik olgusunun, kent yaşamındaki ekonomik zorluklar karşısında bir zorunluluk haline geldiği açıktır.

Çalışmanın bu bölümünde odak grup çalışmasına katılanlara kente ilk geldiklerinde hangi işlerde çalıştıklarını, şu anda evde kaç kişi yaşadığını, kaç kişinin çalışabilecek durumda olduğunu, halen kaç kişinin hangi işlerde çalıştığını, aylık hane gelirini, sosyal güvence durumunu, ev sahipliliğini ve yaşanan konuta ilişkin konfor durumunu kapsayan sorular sorulmuştur. Katılımcılardan alınan yanıtlar aşağıda özetlenmiştir.

IV. 1. Göç Sonrası Yapılan İlk İş

Katılımcılara göçtüklerinde yaptıkları ilk işin ne olduğu sorulmuştur. Alınan yanıtlara göre, gerek çalışmamış olanların, gerekse mevsimlik ve düzensiz işlerde çalıştıklarını belirtenlerin sayısı oldukça yüksektir. Bu yanıtı veren 898 kişi toplam katılımcıların % 82'sini oluşturmaktadır. Küçük esnaf ve ücretli düzenli işlerde çalışanların oranı toplam katılımcıların ancak %10'unu kapsamıştır. Köyden göç edenlerin emek piyasasındaki nitelikleri göz önüne alındığında bu durum şaşırtıcı değildir. Bu veri aynı zamanda bu kesimin kentin yeni yoksullarını oluşturduğunu ya da mevcut kentsel yoksulluğu daha da keskinleştirdiğini de tüm açıklığı ile göstermektedir. İkinci ve üçüncü ek işte çalışanların oranı bekleneceği gibi oldukça düşük olduğu gibi işlerin niteliği açısından da daha verimsiz bir tablo sergilemektedir. (Ayrıntılı döküm için bkz. Ek 24).

Odak grup çalışmalarının gösterdiği bir başka olgu, lu göç edenlerin bir bölümünün, göç öncesindeki bazı tarımsal faaliyetlerini ve/veya hayvancılık gibi uğraşları, göç sonrasında da sürdürme çabasında olmaları ve/veya başka bir seçenek olmaması sonucu buna zorlanmalarınıdır. Örneğin, Batman'a göç eden köylülerin bir bölümü, daha önceden de yaptıkları bir iş olan tütün üreticiliğini, bu kez değişik koşullarda da olsa, sürdürmüşlerdir. Göç öncesi kendi köylerinde de tütün üreticisi olan bu kişiler, ilk göç edilen yer tercihi olarak, icarla toprak edinerek tütün üreticiliği yapabilecekleri ve bu yolla yaşamlarını sürdürebilecekleri köylere gittiklerini, bir süre sonra bu koşullarda faaliyeti sürdürmenin, ekonomik olarak olanaksızlaşması sonucu, Batman kent merkezine göçtüklerini ve bu kez yarıcı usulüyle bir süre daha tütün üretimi ile

geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Benzer biçimde Diyarbakır'a göçenlerin dikkate değer bir bölümü, yaşamlarını sürdürebilmek için hayvan alım satımı işiyle uğraşmaktadırlar. Hayvan pazarında yapılan görüşmelerde, pazarda yer alan alıcı ve satıcıların önemli bir bölümünü bu kesimin oluşturduğu tespit edilmiştir.

Göç öncesi, Siirt ve çevresinde yaygın geçim kaynağı olan hayvancılık göç sonrasında da bir kısım ailenin temel geçim kaynağı olmaya - hayvan sayısı ve hane sayısı olarak çok daha sınırlı sayıda olsa da - devam etmektedir. Bu durum, Siirt Valiliğinde yetkililerin, "kent merkezindeki nüfusun, göçlerle hızla artması sonucu, kentin büyük bir hayvan stokunu barındırır duruma gelmesine yol açtığını, bunun da, kentteki yaşamı birçok açıdan olumsuz etkilediği" şeklinde görüş belirtmeleri ile doğrulanmaktadır. Nitekim Siirt nüfusunun altmış binden yüz beş bine çıkmasına koşut olarak, kent merkezindeki hayvan varlığının da otuzbeşbine çıktığı Siirt Valiliğince belirtilmektedir. Diyarbakır'da da bu kesimlerin yoğunlaştığı mahallelerde hayvan ahıllarının kurulduğu gözlenmektedir. Ayrıca, odak grup çalışmalarına katılanların bir bölümü, hayvancılık faaliyetlerine eskisine oranla çok daha sınırlı olsa da devam ettiklerini belirtirken, hayvanlarını, kent dışında, belirli mekânlar kiralayarak (göçer ilişkileri çerçevesinde) barındırma yoluna gittiklerini ifade etmişlerdir.

IV. 2. Göç Sonrası Kentte Hane Büyüklüğü

Odak grup çalışmalarına katılan yurttaşlara halen kentteki hane büyüklükleri sorulmuştur. Alınan yanıtlara göre, hane büyüklüğü 5 ve daha az olan hane oranının göç öncesi duruma göre belirgin bir artış göstererek % 7,8 den % 20,6 ya yükseldiği görülmektedir. Bu durum kentleşme yazınında yer alan genel eğilimle örtüşmektedir. Diğer bir deyişle, kentsel yaşam koşulları hane büyüklüklerinin küçülmesine yol açmaktadır. Görüşülen göçmenlerin kentte ortalama hane büyüklükleri 9 dur. Bu değer göç öncesi ortalama hane büyüklüğü olan 12 den oldukça düşüktür. Hane büyüklüklerinde en büyük yığılma kentte yine 8 kişilik hanelerde bu kez köydekinden daha düşük bir oranla % 9,3 olarak gerçekleşirken, hanelerin %64 ünde hane büyüklüğü 6 ila 12 kişi arasında değişmektedir. Hanedeki kişi sayısı 13 ve üzerinde olan hane sayısı ise göç öncesinin % 32 gibi yüksek oranından kentte % 13'lere dek gerilemiştir. Ancak, tüm bu olumlu gelişmelere karşın ortalama hane büyüklüğü yine de ülke ortalamasının oldukça üzerindedir ve kayıt dışı da olsa iş bulma olanaklarının son derece sınırlı olduğu bölgede kentsel yoksulluğun daha da vahim boyutlara varmasına sebep olmaktadır (Ayrıntılı döküm için bkz. Ek 25).

IV. 3. Hanede Çalışabilir ve Çalışan Kişi Sayısı

Katılımcılara şu anda hanelerinde çalışabilir durumda olan kişi sayısı ile fiilen çalışanların sayısı sorulmuştur. Verilen yanıtlara göre, göç öncesinde hiç kimsenin çalışabilecek durumda olmadığı 26 hane varken, göç sonrasında hiç kimsenin çalışmadığı hane sayısı 141 e çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, 112 hanede çalışabilecek durumda işgücü varken, iş bulamadıkları ya da becerileri yeterli olmadığı için bu haneler işgücü piyasasına yeterince dâhil olamamaktadırlar. Katılımcıların yaklaşık yarısı (% 45), hanede tek kişinin çalışabilir durumda olduğunu belirtirken, fiilen tek kişinin çalıştığı hane oranı % 35'dir. Diğer bir deyişle, hanelerin yaklaşık % 10'un da herhangi bir çalışan mevcut değildir.

Hanelerin % 40'ında ise 2 ila 4 kişinin çalışabilir durumda olduğu belirtilirken, fiilen 2 ila 4 kişinin gelir getirdiği hane oranı % 13 civarındadır. Diğer bir anlatımla, hanelerin %27'sinde çalışabilir durumda olan ancak iş bulamama nedeniyle çalışmayan hane üyeleri vardır (Ek 26).

Son olarak aynı ekte odak grup çalışmasına katılanlara kalıcı bir meslekleri olup olmadığı sorusu yöneltilmiştir. Alınan yanıtlara göre, görüşmeye katılanların % 83'ü kalıcı bir meslek sahibi olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu soruya olumlu yanıt verenlerin oranı % 12'de kalmıştır. Dolayısıyla, göçle birlikte bölge kentlerine iş gücü talebi açısından hiç bir beceriye sahip olmayan, eğitimsiz, niteliksiz önemli bir nüfus akımı olmuş ve yoksulluk daha da katlanılmaz boyutlara yükselmiştir.

IV.4. Hanede Gelir Kaynağı

Odak grup çalışmasına katılanlara hanede şu anda birinci, ikinci ve üçüncü derece gelir kaynağının hangi işler olduğu sorulmuştur. Alınan yanıtlara göre, yanıt verenlerin % 17'si hanelerinde gelir getiren kimse olmadığını, dolayısıyla da hane gelirinden söz edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Çalışan kişilerin olduğu haneler için en önemli gelir kaynağı % 37,5 ile “mevsimlik işler”, % 28,2 ile de “düzensiz işler” dir. Hanelerin % 72'si düzenli bir iş ve gelire sahip değillerdir. Ücretli düzenli bir işte çalışanların oranı % 7 gibi son derece düşük bir orandadır. İkinci ve üçüncü gelir kaynaklarında düzenli işler kalemi göz ardı edilebilecek düzeydedir. (Ayrıntılı döküm için bkz. Ek 27). Odak grup çalışmalarında görüşülen 1097 kişiden yaklaşık %60'ı düzensiz işlerde çalıştığını, %30'u da herhangi bir işi bulunmadığını belirtmiştir. Düzenli bir işi olduğunu belirtenler %12 oranındadır.

Mevsimlik işçiliğin yanı sıra, yukarıda da belirtildiği gibi, bir takım tarım ve hayvancılık faaliyetleri, zorunlu göç sonrasında da, gelir kaynağı olmaya devam etmektedir. Ne var ki, bu faaliyetler, söz konusu hanelere, yeterli bir geçim kaynağı sağlamaktan uzak düzeyde olmalarının yanı sıra, sürdürülebilirliği de kuşkulu faaliyetlerdir. Örneğin, odak grup katılımcılarına göre, Batman'da yarıcı usulü tütün üreticiliği, tütün alımlarında getirilen kısıtlamalar sonucu sürdürülebilir bir faaliyet olmaktan çıkmıştır.

Sürdürülebilirliği orta/uzun vadede kuşkulu bazı başka faaliyetler de, bugün kente gelenler için geçim kaynağı oluşturmaya devam etmektedir. Örneğin, Şırnak Valiliğinden edinilen bilgilere göre, 1500 civarında kişiye iş ve gelir sağlayan kömür ocaklarında üretime yapılmaktadır. Tarımsal alandaki yarıcılık ilişkisine benzer bir biçimde, işçilerin verimliliklerine bağlı olarak kazanç sağlamalarını temin için, işçilere ücret yerine, çıkardığı kömürden pay verme şeklinde ödeme yapılmaktadır. Öte yandan, bir kısım hane halkı için, belirgin sabit gelir kaynakları, çok düşük düzeyde de olsa önem kazanmaktadır. Bu tür gelir kaynakları arasında, kente göçülmüş olmasına rağmen, nominal olarak sürdürülen, göç edilen köyün muhtarlığı maaşı ve/veya korucu maaşı sayılabilir.

Tablo 8. “Halen Yaptığımız İş Nedir ?” Sorusuna Verilen Yanıt

		İşsiz	Mevsimsik işler	Düzensiz işler	Küçük esnaf	Ücretli düzenli işler	Ücretli düzensiz işler	muhtar
Bingöl	Sayı	10	103	7	11	8	1	
	% İl	7,10%	73,60%	5,00%	7,90%	5,70%	0,70%	
	% İş	3,30%	27,50%	3,20%	29,70%	11,10%	3,20%	
Bitlis	Sayı		1					
	% İl		100,00%					
	% İş		0,30%					
D.Bakır	Sayı	49	26	82	2	15	3	
	% İl	27,20%	14,40%	45,60%	1,10%	8,30%	1,70%	
	% İş	16,20%	7,00%	37,60%	5,40%	20,80%	9,70%	
Elazığ	Sayı	3	65	4	6	14		
	% İl	3,30%	70,70%	4,30%	6,50%	15,20%		
	% İş	1,00%	17,40%	1,80%	16,20%	19,40%		
Hakkari	Sayı	28	43	12	4	4	10	6
	% İl	23,90%	36,80%	10,30%	3,40%	3,40%	8,50%	5,10%
	% İş	9,30%	11,50%	5,50%	10,80%	5,60%	32,30%	85,70%
Mardin	Sayı	10	9	50	2	16	1	
	% İl	11,10%	10,00%	55,60%	2,20%	17,80%	1,10%	
	% İş	3,30%	2,40%	22,90%	5,40%	22,20%	3,20%	
Mus	Sayı	63		38		5	1	
	% İl	58,90%		35,50%		4,70%	0,90%	
	% İş	20,90%		17,40%		6,90%	3,20%	
Siirt	Sayı	30	50	7	1	2	4	
	% İl	28,30%	47,20%	6,60%	0,90%	1,90%	3,80%	
	% İş	9,90%	13,40%	3,20%	2,70%	2,80%	12,90%	
Tunceli	Sayı	49	17	1	2	4		1
	% İl	66,20%	23,00%	1,40%	2,70%	5,40%		1,40%
	% İş	16,20%	4,50%	0,50%	5,40%	5,60%		14,30%
Van	Sayı	19	3	7	4	1	1	
	% İl	39,60%	6,30%	14,60%	8,30%	2,10%	2,10%	
	% İş	6,30%	0,80%	3,20%	10,80%	1,40%	3,20%	
Batman	Sayı	24	31	10	2	1	4	
	% İl	30,40%	39,20%	12,70%	2,50%	1,30%	5,10%	
	% İş	7,90%	8,30%	4,60%	5,40%	1,40%	12,90%	
Sirnak	Sayı	17	26		3	2	6	
	% İl	27,90%	42,60%		4,90%	3,30%	9,80%	
	% İş	5,60%	7,00%		8,10%	2,80%	19,40%	
Toplam	Sayı	302	374	218	37	72	31	7
	% İl	27,60%	34,20%	19,90%	3,40%	6,60%	2,80%	0,60%
	% İş	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Kaynak: Alan Çalışması

Tablo 8. “Halen Yaptığınız İş Nedir ?” Sorusuna Verilen Yanıt (devamı)

	korucu	hayvancilik	ev kadini	ogrenci	emekli	toplam
Bingöl						140
						100,00%
						12,80%
Bitlis						1
						100,00%
						0,10%
D.Bakır		3				180
		1,70%				100,00%
		17,60%				16,40%
Elazığ						92
						100,00%
						8,40%
Hakkari	9	1				117
	7,70%	0,90%				100,00%
	42,90%	5,90%				10,70%
Mardin			2			90
			2,20%			100,00%
			18,20%			8,20%
Mus						107
						100,00%
						9,80%
Siirt		5	3	2	1	106
		4,70%	2,80%	1,90%	0,90%	100,00%
		29,40%	27,30%	66,70%	100,00%	9,70%
Tunceli						74
						100,00%
						6,80%
Van	7	6				48
	14,60%	12,50%				100,00%
	33,30%	35,30%				4,40%
Batman			6	1		79
			7,60%	1,30%		100,00%
			54,50%	33,30%		7,20%
Sirnak	5	2				61
	8,20%	3,30%				100,00%
	23,80%	11,80%				5,60%
Toplam	21	17	11	3	1	1095
	1,90%	1,60%	1,00%	0,30%	0,10%	100,00%
	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Kaynak: Alan Çalışması

IV. 5. Hanelerin Toplam Geliri

Hanelerin toplam geliri Ek 28 de ayrıntılı olarak dökülmüştür. Ek 28 de sunulan tablo incelendiğinde, aylık geliri olduğunu belirten hanelerin ortalama toplam gelirinin 86

milyon TL olduğu, bunların ¾ ünün aylık toplam gelirinin 100 milyon TL ve altında gerçekleştiği görülmektedir. Aylık toplam hane geliri 250 milyon TL ve üzerinde olan hane oranı ise sadece % 3 dür. İki grup arasında kalan, diğer bir deyişle aylık toplam hane geliri 100 ila 250 milyon TL arasında kalan hane oranı % 22 dir. Haneler arasında kentteki gelir dağılımı açısından belirgin bir kutuplaşma olmadığı görülmektedir. Ek 28 de sunulan tablolar görüşme yapılan hanelerin, hiç geliri olmayanlarla birlikte, % 80 leri aşan bir bölümünün çok zor koşullarda yaşamlarını sürdürmeye çalıştıklarını göstermektedir.

Değiniilmesi gereken bir başka nokta olarak da, yukarıda sözü edilen mevsimlik işçilik olsun, yarıcılık veya kömür işçiliği olsun, tüm bu tür faaliyetler, düzenli ve güvenceli bir gelir kaynağı sağlamaktan uzak olmalarının yanısıra, hane halklarının toplam gelirlerini, aylık ya da yıllık olarak hesap etmelerini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, odak grup çalışmalarında belirtilen hane geliri rakkamları, ortalama olarak, proje ekibinde yer alanların da bir rakkam vermeleri için katılımcıları teşvikiyle ortaya çıkan ve bir önceki döneme ait tahmini rakkamlardır. Bu nedenlerle de, hane halkının geçim düzeyini, ne ölçüde yansıttığı tartışmalı veriler olarak kabul edilmelidir.

IV. 6. Sosyal Güvence Olanakları

Odak grup çalışmalarına katılan yurttaşların yaklaşık yarısının hiç bir sosyal güvencesi yoktur. Geri kalan kesim içinde en önemli sosyal güvence aracının “yeşil kart” olduğu anlaşılmaktadır. Görüşmelere katılanların % 43,4 ü yeşil karta sahip iken SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı gibi sosyal güvencelerinden yararlananların oranı son derece düşüktür. Sosyal güvenceden yararlanan hanelere ilişkin ayrıntılı döküm Ek 29 da sunulmaktadır. Ekteki tablonun incelenmesinden de görülebileceği gibi, yeşil kart uygulaması herhangi bir düzenli işte çalışmayan, niteliksiz işgücüne sahip olan kent yoksulları açısından son derece önemli bir sosyal güvence aracıdır. Ancak, yine de görüşme yaptığımız hane reislerinin yarısının bu olanaktan da yararlanamaması düşündürücüdür.

IV. 7. Konut Sahipliliği ve Ödenen Kira

Görüşülen hane reislerinin yarıdan azı (%40-45) kentte oturdukları konutun sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Ancak konut sahipliği oranı il merkezlerine göre değişmektedir. Kirada oturanların oranı ise %55'dir. Ödenen kira tutarı kirada oturanların % 92 si için 50 milyon TL ve altındadır. Ortalama kira 32 milyon TL olarak saptanmıştır. En büyük yoğunlaşma 20-35 milyon TL aylık kira grubundadır. En yüksek kira iki hane tarafından ayda 150 milyon TL olarak ödenmektedir. Kira ödeyen kesimin yaklaşık yarısı toplam hane gelirinin yarısından azını kiraya ayırırken, diğer yarısında bu oran % 50 nin üzerindedir. Kiracılar, ortalama olarak, gelirlerinin % 60'ını kiraya ayırmaktadırlar (Bkz. Ek 30). Bu durum ortalama hane gelirinin zaten son derece düşük olduğu katılımcılar arasında ev sahibi olamayanların yaşam koşullarının çok daha ağır boyutlarda olduğunu göstermektedir.

Tablo 9. Kentte Oturulan Konutu Nasıl Edindi Sorusuna Verilen Yanıtlar (%)

Görüşmenin yapıldığı yer	Kira	Akraba yan	Kendi konutu	Lojman	Kaydedilemeye	Toplam
Bingöl/Genç	82,4	11,8	2,9	2,9	0,0	100,0
Diyarbakır/Merkez	59,9	1,4	37,0	0,0	1,8	100,0
Elazığ/Merkez	57,7	3,1	38,1	1,0	0,0	100,0
Elazığ/Palu	81,0	19,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Hakkari/Merkez	50,5	0,0	49,5	0,0	0,0	100,0
Mardin/Merkez	51,1	0,0	48,9	0,0	0,0	100,0
Muş/Merkez	99,1	0,9	0,0	0,0	0,0	100,0
Siirt/Merkez	41,1	0,0	56,8	0,0	2,1	100,0
Siirt/Eruh	37,5	6,3	56,3	0,0	0,0	100,0
Tunceli/Merkez	41,3	2,7	56,0	0,0	0,0	100,0
Van/Merkez	44,0	1,3	54,7	0,0	0,0	100,0
Batman/Merkez	39,0	9,0	51,0	0,0	1,0	100,0
Batman/Gercüş	87,5	0,0	12,5	0,0	0,0	100,0
Şırnak/Merkez	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0
Şırnak/Merkez/ Kumçatı	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0

Kaynak: Alan Çalışması

IV. 8. Konut ve Çevre Konforu

Kentte oturulan evlerin % 40'ı üç odalıdır. Konutların % 90'ında oda sayısı 2 ila 4 arasında değişmektedir. Oda sayısı açısından kentteki durum terk edilen köylerdeki konutların oda sayılarından az değildir. Kentte hane büyüklüklerinin küçüldüğü göz önüne alınırsa görece de olsa bir düzelme olduğu ileri sürülebilir. Ne var ki bir çok durumda iki odalı bir konutta 10 kişiden fazla insanın kaldığı da gözlemlenmiştir. Çoğu durumda aile büyükleri ile çocuklar aynı odayı paylaşmaktadır.

Sahip olunan konutların % 37'si gecekondur statüsündedir. Ancak aşağıda da değineceğimiz gibi gecekondur statüsünde olmayan konutların yapı ve çevre kalitesinde de önemli sorunlar vardır.

Konutlarda elektrik ve suya ilişkin durum köye göre belirgin ölçüde iyileşmiştir. Konutların tümünde elektrik olduğu, % 91'inin de su şebekesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Evlerin ¾'ü kanalizasyon şebekesine bağlıdır ve % 90'ı bir kent içi yolla bağlantılıdır. Ancak Özetle, konut ve çevre konforu açısından kentteki koşulların terk edilen köylerle karşılaştırıldığında daha iyi olduğu görülmektedir. Kuşkusuz bu durum köye geri dönüşlerde bu tür altyapı hizmetlerine olan talep ve beklentileri yükseltecektir.

Bununla birlikte, söz konusu konutların kentsel standartlar açısından durumu gözönüne alındığında, oldukça sorunlu oldukları söylenebilir. Söz konusu alanlar, özellikle bu grupların yoğunlaştığı Diyarbakır gibi büyük kentlerde, kentlerin en sorunlu alanlarını oluşturmaktadır. Mekân kalitesi kentin diğer kesimleri ile karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Gerek konutların niteliği gerekse de altyapı olanakları bu alanların kentler için yeni sorun alanları haline geldiğini göstermektedir. Bu alanların birçoğunda, elektrik, su, yol ve kanalizasyon var olmakla birlikte, yapılan

görüşmelerde, söz konusu hizmetlerin yetersiz kaldığı, örneğin elektrik sunumunun sık sık kesintiye uğradığı, yolların çok bozuk olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, elektrik ve su kullanımında kaçak kullanımın da çok yaygın olduğu gözlenmiştir. Söz konusu alanlarda yaygın olan işsizlik olgusuyla birleştiğinde bu tür bir durumun gelecekte kentin çöküntü alanlarını oluşturması da kaçınılmaz görünmektedir.

Tablo 10. Kentte Konut Kalitesi

İller	Elektrik				Su			
	Yok	Var	Cevapsız	Toplam	Yok	Var	Cevapsız	Toplam
Batman	-	99,1	0,9	100	-	99,1	0,9	100
Bingöl	-	100	-	100	-	100	-	100
Bitlis	-	-	-	-	-	-	-	-
Diyarbakır	0,7	99,3	-	100	9,2	90,8	-	100
Elazığ	-	100	-	100	-	100	-	100
Hakkari	-	100	-	100	1	99	-	100
Mardin	2,1	97,9	-	100	46,8	53,2	-	100
Muş	0,9	99,1	-	100	14	86	-	100
Siirt	0,9	98,2	0,9	100	1,8	97,3	0,9	100
Şırnak	-	100	-	100	64,1	35,9	-	100
Tunceli	0	100	-	100	0	100	-	100
Van	-	100	-	100	1	99	-	100

İller	Kanalizasyon				Eve yol			
	Yok	Var	Kaydedilmedi	Toplam	Yok	Var	Kaydedilmedi	Toplam
Batman	1,9	97,2	0,9	100	0,9	98,1	0,9	100
Bingöl	-	100	-	100	-	100	-	100
Bitlis	-	-	-	-	-	-	-	-
Diyarbakır	15,5	84,5	-	100	16,9	83,1	-	100
Elazığ	9,3	90,7	-	100	7,6	92,4	-	100
Hakkari	42,4	57,6	-	100	-	100	-	100
Mardin	21,3	78,7	-	100	8,5	91,5	-	100
Muş	25,2	74,8	-	100	3,7	96,3	-	100
Siirt	1,8	97,3	0,9	100	-	99,1	0,9	100
Şırnak	64,1	35,9	-	100	33,3	66,7	-	100
Tunceli	48	52	-	100	52	48	-	100
Van	77,3	22,7	-	100	-	100	-	100

Kaynak: Alan Çalışması

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı zorunlu göç olgusunun sadece kırsal bir sorun olarak algılanması doğru değildir. Günümüzde geldiği aşama itibariyle, zorunlu göç sorunu kırsal olduğu kadar, kentsel bir sorun olarak da belirginleşmektedir. Yapılan gözlemler, söz konusu sorunu sadece bu kesimin geriye nasıl döndürüleceği olarak algılamak yanında, mevcut göçmen nüfusun önemli bir kesiminin geriye

dönemeyebileceği olasılığını dikkate alarak, ortaya çıkan sorunlu kent dokularının nasıl düzenleneceği sorunu olarak da görmek gerektiğini göstermektedir.

V. KÖYE GERİ DÖNÜŞ SÜRECİ

V.1. Köye Geri Dönüş Konusunda İsteklilik

Görüşmelere katılan köylülerin tümüne yakını (% 93,6) köyelerine geri dönmek istediklerini belirtmişlerdir. Bu tür bir verinin çeşitli boyutlarıyla dikkatli bir biçimde irdelenmesi gerekmektedir.

Kuşkusuz ilk dikkat çekilmesi gereken boyut bu tür bir istekliliği doğuran bazı olumsuzluklara ilişkindir. Bölgenin kent merkezlerinde yapılan odak grup çalışmalarında karşılaşılan göçmen nüfusun oldukça önemli bir kesiminin işsiz ya da enformel ve düzensiz işlerde çalıştıkları ve sınırlı bir gelire yaşamlarını sürdürdükleri konusuna yukarıda da işaret edilmiştir. Bu nedenle kentte karşılaşılan zorluklar bir ölçüde geri dönüş konusundaki istekliliği açıklayabilmektedir. Bu veriden yola çıkılarak, geri dönüş konusunda önemli bir potansiyelin var olduğu söylenebilir. Buradaki temel varsayım, geri dönüşü düşünen göçmenlerin dikkate değer bir kısmının köyelerine döndüklerinde yaşam koşullarının şu anki kent yaşamlarına göre daha iyi olacağını düşünmeleridir.

Ancak göçmen nüfusun gerçekten bu tür bir yargısının var olup olmadığını ölçmek oldukça zordur. Bunun temel nedenlerinden birisi, görüşme yapılanların önemli bir kısmının göç sürecinde uğradıkları kayıpların geriye dönüş sürecinde, devlet tarafından karşılanacağı beklentisidir. Bu nedenle, bu tür bir istekliliğin ifadesinin gerçekten bir geri dönme isteğini olduğu, yoksa devletin söz konusu nüfusun zararlarını karşılayacağı beklentisi mi olduğunu ayırtırmak mümkün değildir. Yardım beklentisiyle geri dönüş konusunda istekli görünenlerin bekledikleri düzeyde yardım alamadıkları bir durumda geri dönüş konusunda aynı istekliliği göstermeyebilecekleri söylenebilir. Yardım beklentilerine ilişkin değerlendirmeler daha sonra ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

Dönme istekliliği ile bazı değişkenler arasında ilişki olup olmadığı sorgulanmıştır. Kuşkusuz bu tür bir istekliliğin ilişkilendirilmesi gereken en temel verilerden bir tanesi kentte iş sahibi olunup olunmadığıdır. Bir varsayım olarak kentte düzenli işlerde çalışanların dönme konusunda daha isteksiz olacakları varsayılabilir.

Köye dönme konusundaki istekliliğe kentte yapılan işle ilişkilendirilerek bakıldığında, "dönmek istiyor musunuz" sorusuna verilen yanıtlar kentte yapılan işe göre şöyle bir dağılım göstermektedir. En yüksek dönme istekliliği çalışmayanlar ve mevsimlik işlerde çalışanlar arasında görülmektedir. Mevsimlik işlerde çalışanlar en istekli grup olarak öne çıkmaktadır. Dikkat çekilmesi gereken olgu çalışmayanlarla ücretli düzenli işlerde çalışanlar arasında köye dönme istekliliği açısından önemli bir farkın olmamasıdır. Bunun en temel nedenlerinden birisi olarak çalışmayan kesimlerin geri dönüş konusunda kaynak bulma sıkıntıları ve bu durumun söz konusu kesim üzerinde yol açtığı karamsarlık gösterilebilir.

Köye geri dönüş konusunda niyeti belirleyen faktörlerden biri de, çoğunluk olmasa da, kimi köy veya mezradaki tarım alanları ya da bahçelerin başka köylerden vatandaşlar ya da korucular tarafından kullanılıyor olmasıdır. Bu durum kimi vatandaşların köye dönüş konusunda çekingen davranmalarına yol açabilmektedir.

Bu çerçevede son olarak belirtilmesi gereken köye dönüş konusuna olumsuz yanıt veren küçük bir azınlığın da odak grup çalışmalarında saptanmış olmasıdır. Oransal olarak en yüksek olumsuz görüş bildirenler sırası ile Muş ve Diyarbakır'dır. Bu iller için bu oranlar il bazında görüş bildirenlerin yaklaşık 1/4'ünü bulmaktadır.

Tablo 11. Köye Geri Dönme İstekliliği

	% evet	% hayır	% toplam
Mevsimsiz işler	98,1%	1,9%	100,0%
Çalışmıyor	94,7%	5,3%	100,0%
Ücretli düzensiz işler	93,5%	6,5%	100,0%
Ücretli düzenli işler	93,1%	6,9%	100,0%
Küçük esnaf	89,2%	10,8%	100,0%
Düzensiz işler	85,8%	14,2%	100,0%

Kaynak: Alan Çalışması

V.2. Köye Geri Dönüş Konusunda Yapılan Girişimler

Ek 32 de sunulan tabloda da görüleceği gibi çalışmalara katılanlardan 287 kişinin köye geri dönüşle ilgili olarak bir girişimde bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan 68 inin geri dönmeyi düşünmediği göz önüne alındığında, geri dönmeyi düşündüğü belirtenlerin yaklaşık % 20 sinin bu yönde bir girişimde bulunmadığı görülmektedir.

Hemen belirtmek gerekir ki geri dönüş sürecine ilişkin olarak yapılan başvurular ve başvuru mercileri konusunda yakın bir zamana kadar dikkate değer belirsizlikler ve düzensizlikler yaşanmıştır. Bu düzensizlikler ve belirsizliklerin en önemli göstergelerinden birisi başvuru mercilerinin ve başvuru biçimlerinin birden fazla kez değişmiş olmasıdır. Son yıllarda Kaymakamlıklar, Valilikler ve çeşitli kamu kurumları dönüş sürecine ilişkin olarak dilekçeler kabul etmişlerdir. Başlangıçta bu dilekçelerde standart bir başvuru biçimi geliştirilmemiş ve bu nedenle de birden fazla kez dilekçe alınması gerekmiştir.

Köye geri dönmek isteyen köylülerin çok büyük bir bölümü (% 87) kaymakamlık ve valiliklere başvurmuşlardır. Bunun dışındaki yerlere yapılan başvurular oldukça sınırlı sayıdadır. İkinci kez yapılan girişimlerde de öncelik ve ağırlık yine idari makamlardır. Bu taleplerin gerekçesiz olarak geri çevrilmesi ya da başvuru sahiplerine olumlu ya da olumsuz hiç bir yanıt verilmemesi göçmen nüfus arasında devlet kurumlarının geri dönüş konusundaki kararlılığına ilişkin bir belirsizlik doğurmuş görünmektedir. Girişim sonucuna ilişkin olarak sorulan soruya verilen yanıtlar incelendiğinde talepte bulunanların % 61'inin yanıt beklediği anlaşılmaktadır. Dönüş izni verilen ya da dönüşlerine izin verilmeyenlerin oranı % 12'dir. Çarpıcı olan girişimde bulunanların

yaklaşık ¼'ünün girişimlerinden hiç bir sonuç çıkmadığını belirtmeleridir. Köye dönmek için başvuruda bulunan herkese resmi yanıt verilerek yapılmakta olan çalışmalar hakkında doyurucu bilgi verilmesinin köye dönüş süreci açısından yararlı olacağı söylenebilir (Ayrıntılı dökümler için bkz. Ek 33).

V.3. Köye Dönüş Sürecine İlişkin Görüşler

Odak grup çalışmalarına katılan yurttaşların % 85 i tüm hane halkının köye geri dönmeyi düşündüğünü söylemişlerdir. “Köyünüze başka hanelerden dönmek isteyen var mı? “ sorusuna görüşmeye katılanların % 93'ü “evet” diye yanıt vermişlerdir. Hane halkının bir bölümünün dönmeyi düşündüğünü belirtenlerin oranı ise %10'dur.

Geri dönüş sürecine ilişkin olarak yaptığımız gözlemlerde oluşan ortak kanılardan birisi, kentte yerleşen kesimlerin geri dönüş konusundaki istekliliklerine rağmen, çok büyük oranda kentle olan ilişkilerini de sürdürmeyi istemeleridir. Bu durum kısmen, bir geçinme stratejisi olarak, kentte iş bulabilmiş ve yaşamını sürdürebilecek durumda olanlar köye tüm hane yerine hanenin özellikle orta ve yaşlı bölümünün öncelikle dönmesini yeğlemlerinden kaynaklanmaktadır. Böylece hem kırdan hem de kentten gelir elde eden bir hanehalkı yapısı oluşmuş olacaktır. Yetişkin ve yaşlı olanların köye dönmesi muhtemel görünürken, çalışabilecek kesimlerin ve özellikle de mevcut durumda kentte düzenli gelir getiren işlerde çalışanların kentte kalmasının bilinçli bir strateji olarak birçok göçmen ailesince belirlenmiş olduğu tespit edilmektedir.

Kentte kalmaya yönelik olarak tek kaygı ekonomik değildir. Birçok durumda kentte kalmayı rasyonel hale getiren çocukların eğitim hizmetlerinden yararlanmasıdır. Görüşülen ailelerin hemen hepsinde birden fazla okuma yaşında çocuk vardır. Özellikle ilköğretim sonrası eğitim açısından, köylerdeki sosyal donatı göz önüne alındığında, geri dönüş akılcı görünmemektedir. Yapılan görüşmelerde sık sık dile getirilen bir kaygı, çocukların eğitiminin köye dönüşle birlikte aksayacağı noktası olmuştur. Kısaca özetlemek gerekirse, bir çok aile için geri dönüş artık gerek ekonomik gerekse de sosyal yönleriyle, tüm aile bireylerinin katıldığı bir süreçten çok, ailenin belli bir kesiminin katılacağı bir stratejik bir harekete dönüşmüş bulunmaktadır.

Üzerinde durulması gereken başlıca konu köye dönüş niyetinin kendi köyüne dönme koşuluna bağlı olarak olumlu, başka köye dönme konusunda ise olumsuz olmasıdır. Odak grup çalışmalarına katılan sınırlı sayıda katılımcı ise kendilerine toprak verildiği takdirde kendi köylerinden başka köye de dönebileceklerini belirtmişlerdir.

Şu ana kadar geliştirilmiş olan merkez köy, cazibe merkezi gibi önerilerden odak grup çalışmasına katılan göçmen nüfusun haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Odak grup çalışmasını yürütenlerin ortak kanısı bu tür bir stratejinin söz konusu kesimler arasında oldukça olumsuz değerlendirildiği ve uygulanması durumunda başarısız kalıp, dikkate değer bir kaynak israfı anlamına geleceği yönündedir.

Geri dönüşe ilişkin olarak yer yer dile getirilen bir başka nokta, kentsel yaşamla tanışan özellikle genç nüfusun ve kadınların da kırsal yaşamı tekrar kabullenmesinin zorluğu üzerinedir. Bu tür bir kaygının ne derece ciddi olduğunun ise ölçülmesi oldukça zordur.

Ancak, çok büyük bir çoğunluğun tüm hane üyeleri olarak geri dönüş isteğinde bulunması daha önceki bölümlerde saptadığımız ve büyük bir kesimin zor şartlar altında kentte yaşamını sürdürüyor olması gerçeği ile örtüşmektedir.

Tablo 12. Başka Bir Köye Dönmeyi Düşünüyor musunuz?

İller	Hayır	Evet	Toplam
Batman	88,0%	12,0%	100,0%
Bingöl	100,0%	0,0%	100,0%
Diyarbakır	94,5%	5,5%	100,0%
Elazığ	89,8%	10,2%	100,0%
Hakkari	85,9%	14,1%	100,0%
Mardin	97,6%	2,4%	100,0%
Muş	100,0%	0,0%	100,0%
Siirt	89,8%	10,2%	100,0%
Şırnak	61,5%	38,5%	100,0%
Tunceli	54,7%	45,3%	100,0%
Van	85,3%	14,7%	100,0%

Kaynak: Alan Çalışması

Köye dönen olup olmadığına ilişkin sorumuza % 82 si “hayır”, % 16 sı ise “evet” diye yanıt vermişlerdir. Köye dönen hane sayısı 10 hanenin altındadır; en büyük yığılma 72 kişi olmak üzere iki hanedir.

“Köye kendi olanaklarınızla döner misiniz?” sorusuna odak grup çalışmalarına katılanların sadece % 20 si olumlu yanıt vermişlerdir. Bu oranın oldukça düşük olması geri dönüş isteminde olanların dönüşte belli bir destek arayışı içinde olduklarını göstermektedir. Toplanan veriler merkez köy projesinin kendi başına geri dönüşü teşvik edecek bir araç olarak görülmediğini göstermektedir. (Sorulara verilen yanıtlarla ilgili ayrıntılı döküm için bkz. Ek 34).

V.4. Köye Dönüş Sürecine Destek Beklentisi

Köye dönüş sürecinde devletten herhangi bir destek beklentisi olmayanların oranı % 4 olarak tespit edilmiştir. Bu son derece sınırlı bir kesimin herhangi bir yardıma gereksinimi olmadığını göstermektedir. En birincil destek talebi konut yapımına ilişkindir. Odak grup çalışmasına katılanların % 68 i bu yönde istemde bulunmuşlardır. Diğer istemler (hayvan, altyapı, kredi v.b) oldukça sınırlı kalmaktadır. Gereksinim duyulan ikinci destek hayvan edinmeye yönelik yardım olurken, üçüncü sırada altyapı gereksinimi yer almaktadır. Daha önceki bölümlerde sorulan sorulara verilen yanıtlardan anımsanacağı gibi terkedilen köylerdeki konut stokunun hemen tümünün yakılmış olduğu ya da bakımsızlıktan tahrip olduğu göz önüne alındığında, köye geri dönmek isteyenlerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için devletten öncelikle konut yapımında yardım beklentilerinin gerisindeki nedenleri anlamak zor olmayacaktır. (Bkz. Ek 35).

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken temel konu göçmen nüfusun devletten yardım beklentilerinin ne derece ihtiyaçtan kaynaklandığı sorusudur. Kuşkusuz, birçok

durumda, köye dönmeyi artık düşünmeyenler bile "devletten bir beklentiniz var mı" sorusuna, bir yardım alabileceği kaygısıyla olumlu yanıt vermekte ve yardım talebinde bulunmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, dikkate değer bir kesim için geçerli olan bir 'muhtaçlık' durumu söz konusudur. Yaptığımız görüşmelerin ortaya koyduğu bir durum, köylerin boşaltılmasıyla kentlere yönelenlerin kentte tutunabilmesinde kırdan getirdikleri birikimlerini, ki hayvan ve tahıl bunların başında gelmektedir, hızla elden çıkartma ve elde edilen kaynakla da kentte konut edinilmekte, geriye kaynak kalmışsa bu kaynaklar karşılaşılan ekonomik zorlu ortamlarında kullanılmıştır. Görüşmelerde vurgulanan bir boyut bu birikimlerin büyük ölçüde tükendiği yönündedir.

Diğer bir anlatımla dikkate değer bir kesim için köye geri dönüş sürecinde kullanabilecekleri kendilerine ait kaynak yoktur. Bu nedenle görüşmelerde ağırlıklı olarak belirginleşen bir sonuç söz konusu nüfusunun çok önemli bir kesiminin istedikleri halde kendi olanaklarına bırakıldığında geri dönüşü gerçekleştirilemeyecekleri yönündedir. Bu durum karşımıza geri dönüş sürecinin nasıl destekleneceği sorununu en can alıcı boyut olarak getirmektedir.

V.5. Köye Dönüş Sonrasına İlişkin Düşünceler

Geri dönüş sürecinin bir boyutunu geri dönüşün gerçekleştirilmesi oluşturuyorsa, bir diğer boyutunu geriye dönenlerin yaşamının köyde sürdürülebilir hale getirilmesi oluşturmaktadır. Göç edilen köylerin gerek altyapı ve konut gerekse de mevcut hayvan stoku ve arazilerin işlenebilirliğinin yeniden sağlanmasına ilişkin sorunlar göz önüne alındığında, köyde yaşamın sürdürülebilir kılınması, geri dönüşün sürdürülebilmesi kadar önemli bir sorun olarak belirginleşmektedir. Benzer biçimde söz konusu nüfusun kentte azımsanmayacak bir süre yerleşmiş olması geri dönüşten sonra bu kesimlerin kentle olan ilişkisinin niteliğinin ne olacağı sorusunu da gündeme getirmektedir.

Köye dönüş sonrasına ilişkin olarak sorulan sorulara verilen yanıtlara göre, görüşmelere katılanların % 90 ı köyde daha önce yaptığı işleri sürdüreceğini belirtirken sadece % 7 si bu işlere ek olarak yeni seçenek işler arayacağını söylemiştir.

Kentte halen sahip olunan konutların geri dönüşte ne yapılacağı sorusuna büyük bölüm kiraya vererek ya da satarak değerlendireceğini belirtirken, diğer önemli bir bölüm mülk sahibi ise oturdukları evi satın alacak kimsenin olacağını sanmadığını belirtmişlerdir. Bir diğer bölüm ise kentte kalanların aynı evde yaşamlarını sürdüreceklerini belirtmişlerdir. Köye döndüğünde kentteki işi ne yapacakları sorusuna büyük bölüm "zaten sürekli bir işi olmadığı" biçiminde yanıt vermiştir. 72 kişi işini bırakmayı, 41 kişi kentteki işi de sürdüreceklerini, 18 kişi ise kentte kalanlara ya da başkalarına devredeceğini söylemişlerdir. Kuşkusuz, köye dönmek isteyenlerin köye dönüşte ilk ürünün hasadına kadar geçecek süre için yaşamlarını sürdürmelerini sağlayacak tek varlıkları kentteki konutların satışından ya da kirasından elde edilecek gelir olacaktır. Ancak, bu çerçevede halen kirada oturan ve tüm görüşülen köylülerin yarısından fazlasını oluşturan kesim için farklı bir destek programı uygulanması kaçınılmaz görünmektedir.

VI. SONUÇLAR VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Çalışmanın bu bölümünde, yukarıda yapılan değerlendirmelerin sonuçları ve bunların ışığında geliştirilen politika önerileri sunulmaktadır. Ulaşılan sonuçları, gündeme getirebileceği, geri dönüş sürecine ilişkin somut politikalarla birlikte, belirgin seçenekler halinde vurgulayarak, özetlemek yerinde olacaktır.

1. Köye dönüş süreci, salt bir kırsal kalkınma sorununun çözümlenmesi olarak düşünülmemelidir. Çünkü zorunlu göç, sorunu kırsal olduğu kadar kentsel bir sorun haline de getirmiştir. Bölgedeki il ve ilçe merkezlerinin mevcut fiziki ve sosyal altyapı yetersizliklerinin giderek belirgin hale gelmesinde göç olgusunun önemli bir katkısı olduğuna kuşku yoktur. Öte yandan, köye dönüşün kitlesel olarak gerçekleşmesi durumunda bile, geri dönenlerin kentle olan organik ilişkilerinin devam edeceği, odak grup çalışmalarının ortaya çıkardığı sonuçlardan biridir. Bir kısım aile, kendileri açısından akılcı bir stratejiyle, kentteki varlıklarını korumaya niyetli gözükmektedir. Bunların, geri dönüş durumunda bile, edindikleri konutlarını tutmaya devam edecekleri ve hatta ailelerin bazı bireylerinin kentte yaşamaya devam edecekleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle, köye dönüş süreci, geçmişteki toplumsal ilişkilerin ve mekânsal yapıların yeniden kurulması olarak algılanmamalı, önerilecek politikalar yeni bir durumun ve sorunların çözümüne yönelik olmalıdır. Diğer bir deyişle, geri dönüş sürecinin başarılı bir biçimde gerçekleştirilmesine bağlı olarak bölge kentlerinin de rahatlaması, köye dönüş projesi ile kentlerin yeniden imar projelerinin birlikte ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, il özel idareleri ile belediyelerin nüfuslarına göre dağıtılan bütçe paylarının ötesinde bir mali destek sağlanması kaçınılmaz olarak gündeme gelmektedir.
2. Göçle birlikte kentlere yönelenlerin yerleştikleri yerlerin de sorun alanlarına dönüşmesinin yanı sıra, bu kesimlerin, kentteki yaşamı, kırsal yaşamları ile karşılaştırıldığında çarpıcı bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Göç edenler, sosyal ve fiziki altyapı olanakları açısından görece daha iyi bir yaşama kavuşmuş gözükmekle birlikte, göç öncesinde, geçimlerini tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetleri ile sürdürebilirken, göç sonrasında bu olanaktan çok büyük ölçüde yoksun kalmış, dolayısıyla mutlak olarak yoksullaşmış bir kitle durumundadır. Gerek kentlerdeki iş olanaklarının kısıtlı oluşu, gerekse de kent yaşamının gerekli kıldığı becerilerden yoksun olmaları, söz konusu kesimi yaşadıkları kentlerin en sorunlu kesimi haline getirmiştir. Düzenli bir gelirden yoksun olmaları, bu hane halklarını, bir yandan göç öncesi yaptıkları bazı tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetlerini, göç sonrasında da çok sınırlı ölçüde de olsa sürdürme çabasına yöneltirken, öte yandan, göç öncesinde olmadığı ölçüde, bölge dışına mevsimlik işçi olarak giderek geçimlerini sağlama arayışına zorlamaktadır. Ne var ki, bu çabalar, ülkenin son yıllarda yaşamakta olduğu ekonomik bunalımın da etkisiyle, kalabalık hane halklarının insanca yaşam koşullarına kavuşmasını olanaklı kılacak bir gelir düzeyi sağlamaktan uzak kalmaktadır. Özetle, yaygın işsizlik, konut ve altyapı standartlarının düşüklüğü, sosyal ve fiziki altyapı hizmetlerinden yararlanma konusundaki sınırlılıklar, söz konusu kesimlerin gelecekte de acil

çözüm bekleyen ciddi bir sorun olarak gündemde kalmalarına neden olacaktır.

3. Bu çok boyutlu sorunun çözüme kavuşturulabilmesinin, ancak kapsamlı bir planlama girişimiyle gündeme getirilebilecek politika önerilerinin uygulanmasına bağlı olduğu açıktır. Bu bağlamda, kent bağlantısının korunması, yaşanan konut alanlarının planlanması ve islahı çerçevesinde, yerel yönetimlere ve ilgili devlet kurumlarına bazı artı yükler getiriyor olmakla birlikte, bazı politika seçeneklerinin uygulanmasını kolaylaştırıcı da olabilecektir. Köye dönüş projesi kapsamında, kentteki temel hizmet ve sosyal donanımının iyileştirilmesi amacıyla kaynakların seferber edilmesi, il ve ilçe merkezlerine yönelik, farklı bir planlama stratejisinin geliştirilmesi ve uygulamaya konulması anlamına gelecektir. Bu stratejinin, temel ögesi özellikle kent merkezlerine yakın köylerden gelenler için kentte yaşayıp, kırdaki işlerini sürdürmelerine olanak sağlanmasıdır. Bu başlangıç aşamasında, kırsal alanda yeni bir yatırıma girişmeksizin, bu kesimlerin kentte yaşayıp, köyelerine gidip topraklarını işlemelerini ya da mera ve yaylalarda hayvanlarını otlatmalarını mümkün kılacak bir çözüm olarak düşünülebilir. Böylece zaman içinde, sürdürülebilir faaliyetlere olanak tanıdığı ölçüde, birikim yapabilme olanakları doğabilecek ve köyde kalmayı sürekli hale getirmek isteyenlerin birikimlerini bu yönde kullanmaları yeni yükler yaratmadan mümkün olabilecektir. Asıl önemlisi, bu hane nüfuslarının daha insanca yaşam koşullarına kavuşmaları yönünde bir atılım gerçekleştirilebilecektir. Aile ekonomilerine yapılan bu katkının aynı zamanda tarımsal üretime ve gayri safi milli hasılaya yapılan katkı anlamına da geleceği açıktır. Başlangıç aşamasında geçici olarak düşünülebilecek bu çözüm, zaman içinde birçok kırsal hane halkı için hızlandırılmış bir kentle bütünleşme sürecine dönüşme potansiyelini de taşımaktadır.
4. Köye geri dönüş projesi kapsamındaki temel stratejinin yukarıda 3 no'lu paragrafta açıklanan uygulamayla sınırla kalamayacağı açıktır. Çünkü zorunlu göçe konu olan köylerin büyük bir kısmına geri dönüşün kent merkezli olması mümkün görünmemektedir. Geriye dönüşün bu bağlamda, 'tarlaya-otlağa dönüş' değil, 'köye dönüş' anlamına geldiği açıktır. Ancak, hem gerektireceği kaynakların büyüklüğü, hem de güvenlik vb. nedenlerle, gerçekleştirilebilmesi olanaklı olmayan bir köye dönüş planlamasına girişmek de anlamlı olmayacaktır. Ayrıca, bu süreçte geçmişteki yetersiz mekânsal dokuları, toplumsal hiyerarşileri ve toplumsal/siyasal gerilimleri yeniden yaratacak çözümler geliştirmenin de anlamı yoktur. Dolayısıyla, belirli kriterler geliştirecek ve odak grup çalışmalarında ortaya çıkan eğilimleri de dikkate alacak bir planlama, geri dönüş sürecinde, daha rasyonel bir mekânsal yapılanmanın yaratılması için yeni açılımlar da sağlayabilecektir. Bu amaca yönelik olarak bir dizi ölçüt izleyen A2 aşamasında sunulmaktadır. Böylece, bu tür bir geriye dönüş stratejisinin de ana bileşenleri tespit edilmiş olacak ve uygulamaya yönelik olarak operasyonel hale getirilebilecektir.
5. Geçmişteki dağınık mekânsal yapının ve bu yapıya hizmet götürmenin maliyetlerinin yüksekliğinin yarattığı sorunlar karşısında nasıl bir çözüm

üretilmesi gerektiği, temel bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunun çözümüne yönelik bir dizi önerinin geçmişten bugüne geliştirildiği bilinmektedir. Odak grup çalışmaları sırasında, çeşitli illerde tanık olunan, köy-kent, merkez-köy ve cazibe merkezi projeleri bunların örnekleri arasındadır. Öte yandan, alan araştırmasının önemli tespitlerinden biri, zorunlu göç eden nüfusun kendi köyleri ve/veya mezraları dışında bir yerleşmeye dönmeyi istemedikleridir. Başka ülke deneyimleri de, bir toplulaştırma stratejisi çerçevesinde gerçekleştirilen yerleştirme girişimlerinin genellikle başarısız kaldığını göstermektedir. Kırsal yerleşmeler kentsel yerleşmelerle karşılaştırıldığında daha organik ve uzun sürede gelişen yerleşmelerdir. Kent ve ilçe merkezlerinin mahallelerinde yanyana gelen göçmen nüfus bu yerleşmelerde daha anonim bir sosyal ilişki çerçevesinde buldukları için sosyal doku uyumsuzluğu sorunu ortaya çıkmamakta; ancak akraba ilişkilerinin daha belirleyici olduğu köy tipi kırsal yerleşmede birden fazla köy nüfusunun bir araya getirilmesi girişimi genelde reddedilmekte ve başarısız olmaktadır. Kısa sürede, daha önce birlikte yaşamamış toplulukların biraraya gelmeye zorlanması çoğu durumda hem ekonomik hem de sosyal maliyetleri açısından getirileriyle karşılaştırıldığında sorunlu bir strateji olmaktadır. Ancak, yine alan araştırmasının ortaya koyduğu bir eğilim, göç öncesi tarımsal faaliyetlerini sürdürdükleri alanları yeniden kullanmalarına olanak sağlayacak türden toplulaştırma projelerine daha olumlu bir yaklaşımın söz konusu olmasıdır. Bu eğilimler göz önüne alınarak yapılacak bir köye dönüş planlamasının, tarım ve hayvancılık potansiyellerini ve bunların kullanılabilirliğini olduğu kadar, götürülecek sosyal ve fiziki altyapı hizmetlerinin de kaynakların etkin kullanılmasını gözeterek bir biçimde sunumunu amaçlaması gerekecektir. Her yörenin somut koşulları dikkate alınarak, bir yandan asgari bir hane sayısını temel alarak köylerin geri dönüşe açılmasını, öte yandan, döneceklerin eğilimlerini de dikkate alacak biçimde, köy ve/veya mezraların ve/veya hizmetlerin toplulaştırılmasını öngörecektir daha esnek bir yaklaşımın benimsenmesi düşünülmelidir.

6. Kendi köyünden başka bir köye geri dönüş konusundaki olumsuz eğilim, hizmetlerin toplulaştırılması konusunda azalmakta, hatta belirli bir destek de bulunmaktadır. Böylece her köyde okul, sağlık ocağı ve benzeri hizmetlerin sağlanması biçiminde çözümler yerine, bu tür hizmetlerin belli köy ya da köylerde yoğunlaştırılması ve çevre köylerin bu hizmetlerden yararlanmasının sağlanması uygulanabilir bir strateji olarak belirlenmektedir. Ne var ki, burada dikkat edilmesi gereken konu, döneceklerin belirlenmesinde, yerel düzeydeki duyarlılıklara özen gösterilmesi, özellikle de eşitsizliklere ve dışlanma duygusuna yol açmayacak uygulamalara gidilmesidir.
7. Odak grup çalışmasının gösterdiği bir başka sonuç, göç eden nüfusun önemli bir kesiminin geri dönüş sürecini devletten yardım almadan gerçekleştirmelerinin mümkün olmadığını düşünmeleridir. Verilecek destek konusunda da eşitsizliklere ve dışlanma duygusuna yol açmayacak uygulamalara gidilmesi, toplumsal huzurun ve bütünleşmenin sağlanabilmesi açısından önem kazanmaktadır. Verilecek desteğin bir başka önemli boyutu da, uygulanma biçimidir. Özellikle konut yapımı konusunda hem odak grup çalışmalarında saptanan farklı eğilimler söz konusudur, hem de bugüne

kadarki sınırlı köye dönüş çalışmalarında farklı uygulamalar göze çarpmaktadır. Devletin konutları yapması ile malzeme yardımı yaparak döneceklerin işgücü sağlayarak konutları inşa etmesi yöntemleri bu farklılığın özünü oluşturmaktadır.

8. Geriye dönüşe yönelik bir stratejinin ana öğelerinin belirlenmesinde en önemli boyutlardan biri dönme konusundaki istekliliktir. Bu yönde belirtilen istekliliğe rağmen iki noktada belirsizlik sürmektedir. Birincisi dönme istekliliği ifade edenlerin bu isteklerinin uygulamaya geçildiğinde ne derece süreceği sorusudur. İkincisi ise mali kaynakları sınırlı olan kesimlerin dönme konusundaki istekliliklerine rağmen uygulama aşamasına gelindiğinde dönüşü başarıp başaramayacakları konusudur. Şu ana kadar yapılan geri dönüş uygulamaları özel durumları kapsamakta, geri dönüşe konu olan nüfusun dönüş sürecindeki davranışları konusunda ipuçları vermekten uzak kalmaktadır. Bu amaca yönelik olarak davranış patternlerinin neler olabileceği konusunda bir modellemeye ihtiyaç vardır. Söz konusu modelleme ve tipolojilerin geliştirilmesinde söz konusu nüfusu dört ana grup altında değerlendirmek gerekli görünmektedir: i) ‘Tarlaya dönüş’ çerçevesinde düşünülebilecekler; ii) yardımsız dönebilecek durumda olanlar; iii) sınırlı yardıma ihtiyaç duyanlar, iv) kendi olanaklarıyla dönemeyecek olup önemli derecede yardıma ihtiyaç duyanlar. Dönüş sürecinde her kesimin dönüş biçimi ve izlencesi farklı olacağından bu kesimlere ilişkin ayrı ayrı nasıl çalışılacağı ve farklı biçimlerin nasıl bir araya getirileceği de tespit edilmek zorundadır.
9. Yaptığımız değerlendirmeler köy boşaltmanın hem toplumsal hem de ekonomik maliyetinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Yaptığımız kaba hesaplamalar incelediğimiz örneklemin zorunlu göçe tabi kalan tüm kesime genişletilmesi durumunda kırsal alanda yitirilen toplam mali kaybın yaklaşık 5 katrilyon TL ya da 4,3 milyar ABD doları civarında olduğunu göstermektedir. Bu hesaba kırsal alanda tahrip olan altyapı yatırımları dâhil edilmemiştir. Altyapı harcamalarının da eklenmesi durumunda toplam kaybın 6-7 milyar ABD dolarına kadar çıkması mümkündür. Ancak tüm köylere geri dönüş olmayacağı düşünülürse, bu yaklaşık toplam maliyet tutarının hissedilir ölçüde azalacağı varsayılabilir. Bu durumda bile karşımıza çıkacak meblağ azımsanmayacak boyutlarda olacaktır. İşlenmeyen topraklar yanında söz konusu kesimin kentlerde yarattığı sorunlar ve bu sorunların yarattığı kaynak gereksinimi dikkate alındığında geri dönüş sürecinin başlangıç maliyetleri yüksek görünse de geri dönüş sürecinin desteklenmesi uzun vadeli sonuçları açısından akılcı bir politika olacaktır.